

Francesco Petrarca

(† 1374-1974)

Dit speciale nummer is een initiatief geweest van *Prof. Dr. P.G. van der Nat*. Wij zijn hem en de andere medewerkers zeer dankbaar voor hun spontane en belangeloze medewerking.

De oplettende lezer zal merken, dat in verschillende artikelen hier en daar dezelfde facetten van Petrarca's denken en dichterschap worden besproken. Wij hebben deze 'doublures' opzettelijk zo laten staan, daar zij alle toch weer in ander verband worden genoemd.

Redactie

Het humanisme van Petrarca

Het is bijzonder moeilijk om binnen zeer kort bestek een indruk te geven van de geheel eigen geaardheid van Petrarca's humanisme, een onderwerp, dat al vele malen is beschreven¹, maar nog altijd niet op een wijze, die aan alle kritiek het zwijgen oplegt. Zeer lange tijd is een te grote verering - of liever een gedachteloze ophemeling - de regel geweest², tot omstreeks het begin van deze eeuw een omslag optrad: Petrarca's werk werd nu gezien als niet meer dan een golf - op zijn best een bijzonder hoge golf - in de grote stroom van de bestudering van de klassieke oudheid, die, zo betoogde men, sinds het eind van de oudheid in geheel Europa vrijwel onverminderd is voortgegaan. Onze grote cultuurhistoricus Huizinga is in deze richting al vrij ver gegaan; hij legt in dit geval echter niet de hoofdnadruk op de bestudering van de oudheid, maar ziet Petrarca vooral als een exponent van een algemeen streven naar vernieuwing, dat zich in de twaalfde en dertiende eeuw op velerlei gebieden van het leven doet gelden, en waarvoor men met zeker evenveel, of meer recht op figuren als Joachim van Fiore en Franciscus van Assisi kan wijzen³.

Om nu dadelijk te beginnen met het belangrijkste: wanneer men spreekt over 'studie van de oudheid' en 'streven naar vernieuwing' – dat beide geestelijke activiteiten in de Middeleeuwen een grote rol hebben gespeeld kan niemand ontkennen –, dan is het belangrijke niet het 'wat' maar het 'hoe'. Het gaat er niet om, dat Petrarca er naar gestreefd heeft een zo groot mogelijke bibliotheek van Latijnse teksten, in een zo zuiver mogelijke vorm bewaard, bijeen te brengen – zulke verzamelaars waren er in de Middeleeuwen in vrij groot aantal, zoals in de negende eeuw Servatus Lupus van Ferrières, die als klassiek filoloog niet de mindere van Petrarca was – maar veeler, dat hij dat gedaan heeft op grond van zeer bepaalde overwegingen, die men vóór hem nergens aantreft. Pas langzaam aan ontdekt men, in de eerste plaats door zijn brieven, maar ook door menige uiting in zijn Latijnse verhandelingen en gedichten, dat hij voor zijn activiteit een complex van zeer persoonlijke motieven heeft, waarvan de belangrijkste zijn wat ik één positieve en één negatieve overweging zou willen noemen; laat ik eerst de positieve bespreken.

Petrarca is uitermate gevoelig voor de klankschoonheid van het Latijn, die hem als kind al trof, toen hij de taal zelf nog niet verstond. Dit is zo opvallend, dat ik het noodzakelijk acht, de desbetreffende passage aan te halen uit de vier maanden voor zijn dood geschreven 'Brief aan het nageslacht'. Na een korte beschrijving van zijn jeugd vertelt hij, dat hij zich op de werken van Cicero stortte en die – natuurlijk hardop – las, nog vóór hij

Latijn had geleerd. Daarop volgt dan: ‘Op die leeftijd kon ik niets van Cicero’s woorden begrijpen, het was slechts een moeilijk te beschrijven zoetheid en welluidendheid der woorden, die mij geboeid hield en wel zó, dat alles wat ik verder las of hoorde, mij hees v:m klank en in de hoogste mate onharmonisch scheen. Hierin had ik, ik moet liet erkennen, als kind een allerminst kinderlijk oordeel, zo men tenminste een oordeel mag noemen (want op een verstandelijke overweging berustte het niet) dat wonderbaarlijke verschijnsel, dat ik, zonder iets van de inhoud te begrijpen, dat gevoelde – ‘aanvoelde’ lijkt als vertaling te modern – wat ik zoveel later, nu ik enig, zij het gering begrip ervan verworven heb, nog altijd gevoel’. Het gaat dus om een puur akoustisch genot, waarvoor hij uitermate gevoelig was en zijn leven lang is gebleven: zelden is poëzie zo welluidend als de sonnetten en canzones van Petrarca, die (evenals eens Vergilius’ Herderszangen) vanaf de zestiende eeuw door grote acteurs of actrices werden voorgedragen.

Het negatieve aspect is het volgende: Petrarca wenst met zijn studie van de oudheid evenals met zijn gestadig verder oefenen in de actieve beheersing van het Latijn geen enkel belang te dienen van het openbare leven in zijn eigen tijd. Hij had met zijn voortreffelijke Latijnse stijl, vooral als briefschrijver en voorts als redenaar, speciaal bij een gezantschap, een grote carrière kunnen opbouwen in dienst van een vorst of van het bestuur van een grote stad, zoals menige Duitse humanist van de vijftiende en zestiende eeuw heeft gedaan, maar hij wenst zijn *Latinitas* zeer beslist niet daarvoor te gebruiken. Zijn *studia humanitatis*, zoals hij het zelf formuleert (later zal deze weloverwogen formulering, ‘de verschillende vormen van het streven naar (ware) menselijkheid’ worden vervangen door het veel minder exacte *studia humaniora*), zijn gebaseerd op de overtuiging, dat ware menselijkheid in zijn eigen tijd niet meer bestaat en herwonnen moet worden uit de literatuur en de filosofie van de Romeinen van de klassieke periode; alleen daardoor zullen de vele en velerlei kwalen van zijn chaotische tijd geheeld kunnen worden. Zijn ideaal is daarbij niet Caesar, nog minder Cicero, zoals wij zo dadelijk zullen zien, maar Scipio maior, de held van zijn epos ‘Africa’. Alleen door veldheren en staatslieden, die een zo hoge graad van *humanitas* bezitten (die dus door nauwgezette studie uit de ‘oude en zuivere bronnen’ teruggewonnen kan en moet worden) zal Italië, en met en door Italië ook de rest van Europa weer een beschaafd werelddeel kunnen worden. Aldus wordt – en dit is het belangrijkste wat er in dit artikel te zeggen is – de nauwgezette studie van het, op hoger niveau staand, verleden, tegelijkertijd tot de actieve voorbereiding voor de opbouw van een nieuwe, menswaardige samenleving.

Mtaii Petrarca gaat verder dan deze algemene beschouwingen: hij heeft een welomschreven voorstelling van het verloop, of althans van het begin, van deze noodzakelijke vernieuwing. Het hoofdpunt is, dat het instituut ‘Sacrum Imperium Romanum Germanicae (of: Teutonicae) nationis’ met zijn meestal ten Noorden van de Alpen vertoevende keizer geheel moet verdwijnen, en plaats moet maken voor een nieuw ‘heilig’ (d.w.z. Christelijk) Romeins rijk’

met zowel de keizer als de paus in Rome zetelend (laat ons niet vergeten, dat de terugkeer van de paus uit Avignon naar Rome pas vier jaar na zijn dood werkelijkheid is geworden, en dat de keizers nooit een vaste residentie hebben gehad). Petrarca laat zijn voortdurend verzet tegen de bestaande toestand op alle mogelijke manieren blijken. Ik denk hierbij niet in de eerste plaats aan zijn aanvankelijk enthousiasme voor de staatsgreep van Cola di Rienzo, maar veeleer aan de duidelijke tekenen van vijandigheid, of ten minste geïrriteerdheid tegenover de drie vorstenfamilies, waaruit in zijn tijd de Duitse keizers voortkwamen. Het huis Wittelsbach, waar keizer 'Ludwig der Baier' uit stamde, door de vervloeking van de 'Bavari' aan het slot van zijn grootste politieke gedicht, de canzone 'Italia' – het huis Habsburg, door in een geheim advies aan keizer Karel IV op taalkundige gronden aan te tonen, dat de zgn. door Caesar en Nero aan Oostenrijk verleende privileges, die werden vermeld in een staatsstuk van 1058, op een vervalsing berustten. Maar ook Karel IV, veel meer een man naar zijn hart dan de andere keizers van zijn tijd, heeft hem bitter teleurgesteld door onmiddellijk na zijn kroning tot keizer Rome te verlaten; een soortgelijke teleurstelling had zijn grootvader Hendrik VII een halve eeuw tevoren aan Dante bereid.

Kortom, Petrarca heeft zeer bewust ernaar gestreefd, in de eerste plaats door zijn eigen *studia humanitatis*, maar ook door anderen daartoe op te wekken, een vernieuwing teweeg te brengen, waarbij het vóór alles hierom ging, dat de structuur van de maatschappij evenmin als de politieke indeling van Europa het individu zou kunnen beletten zijn persoonlijke gaven in vrijheid te ontplooien. In dit verband wordt voor hem in de loop der jaren steeds belangrijker de door Cicero in zijn werk *De officiis* gegeven beschrijving van ieders ontwikkeling als een 'duplex personae als mens-als-zodanig en als individuele persoonlijkheid. Dit alles is in zijn uitingen niet altijd direct waarneembaar: Petrarca is over het algemeen iemand die alle luidheid en nadrukkelijkheid schuwt – zijn successen op diplomatiek gebied zijn dan ook opvallend talrijk –: het opstellen van programma's en manifesten ligt hem ver. Maar achter dit bescheiden, soms schijnbaar aarzelend optreden ligt een grote beslistheid die uit het eenmaal als juist aangenomene alle consequenties trekt. Hij heeft een leven van vrije studie en vrije uiting gewild, zonder op staat of kerk te steunen. Voltaire heeft dat met zijn scherpe blik dadelijk onderkend, en verklaard dat hij 'le métier d'écrivain' geschapen heeft.

Liever dan een groot aantal aspecten van dit streven op te noemen, wil ik op één ervan wat dieper ingaan, en wel op de aard van zijn Latijnse stijl. Men heeft zich vaak afgevraagd, welke antieke auteur hij nu het dichtst op dit punt benadert, en is er nooit in geslaagd, daarop een bevredigend antwoord te vinden. Ondanks het feit, dat hij Cicero's Brieven aan Atticus heeft teruggevonden – een van de allergrootste vondsten uit de periode van het Italiaanse humanisme – is hij in de vormgeving van zijn brieven, als trouwens ook van zijn andere Latijnse werken, nooit een doorgewinterde 'Ciceroniaan' geworden; uit zijn brief aan Cicero blijkt, dat hij van zijn grote vondst in de eerste

plaats had overgehouden, dat hij nu Cicero in de volle zwakte van zijn karakter had leren kennen. Dat is één van de redenen, maar bij lange na niet de belangrijkste, waarom hij nooit een navolger van Cicero's stijl is geworden, zomin als een imitator van Seneca of Augustinus, de twee proza-auteurs die hij na Cicero het beste kende. Hij beschouwde namelijk, zoals de Italiaanse geleerde Fubini in een vrij recent artikel⁵ voortreffelijk heeft aangetoond, de waardigheid van de litteraire taal als 'een bewijs van de adeldom van de ziel': de menselijke taal moest daarom even vrij zijn in zijn bewegingen als de menselijke ziel zelf; daarom mocht die taal nimmer in zijn bewegingen belemmerd worden door de boeien van een al te precieze grammatica en de tyrannie van officiële voorbeelden van 'goede stijl'. Kortom, Petrarca heeft een geheel eigen Latijnse stijl, die geen voorbeelden heeft en ook zelf niet weer tot voorbeeld voor anderen geworden is - dit in sterke tegenstelling tot zijn tot in het oneindige nagevolgde gedichten in zijn moedertaal. De zinnen zijn niet met zorgvuldig overleg opgebouwd, maar stromen ongedwongen voort; het is duidelijk de stijl van een man, die; in zijn creativiteit toch vóór alles lyrisch dichter was - Emil Staiger heeft terecht gezegd⁶, dat '→ der strömende Charakter' het hoofdkenmerk van alle lyriek is. Een soortgelijke strijd voor het recht van een persoonlijke Latijnse stijl vinden wij bij al die humanisten - gewoonlijk zijn het juist de uitgesproken creatieve figuren -, die men in later tijd onder de te negatieve en te beperkte benaming 'Anti-Ciceronianen' is gaan samenvatten, zoals Lorenzo Valla, Angelo Poliziano en bovenal Erasmus⁷.

Na deze korte beschouwing van Petrarca's cultuurideaal en zijn hantering van het Latijn moge tot slot nog iets gezegd worden over zijn activiteit als verzamelaar van klassieke Latijnse teksten en de wijze, waarop hij die interpreteerde (zijn Griekse studieën laat ik hier onbesproken, omdat deze uitvoerig ter sprake komen in het in dit nummer opgenomen artikel over zijn Griekse leraar Leonzio Pilato). De beschrijving van deze activiteiten moet kort blijven, en zij kan dat ook ongestraft blijven, omdat op dit gebied zeer veel is gewerkt en ons een aantal voortreffelijk monografieën ter beschikking staat, waaronder in de eerste plaats het beroemde boek van Pierre de Nolhac, 'Pétrarque et l'humanisme'⁸ te noemen is.

In de eerste plaats dan een enkel woord over de omvang van zijn bibliotheek van Latijnse geschriften, waarover wij - ook dit is opvallend - zeer goed zijn ingelicht. In 1336 heeft hij, vóór zijn vertrek van Vacluse naar Rome, een lijst opgesteld; van de bibliotheek, die hij aan het eind van zijn leven in zijn huis in Arquà bij Padua bijeen had gebracht, heeft de Nolhac een volledige catalogus kunnen opstellen. De collectie is zo groot, dat het best alleen vermeld kan worden, welke werken van prominente Latijnse auteurs hij niet bezat. Bij de dichters ontbreken Lucretius en Tibullus, en voorts de twaalf stukken van Plautus die Poggio Bracciolini tijdens het concilie van Bazel bij zijn bezoeken aan Zwitserse en Zuid-Duitse kloosters terugvond, bij het proza

Cicero's 'Brieven aan zijn familieleden en vrienden' - zijn jongere vriend en leerling Coluccio Salutati vond hen in 1389 terug —, verder Petronius' *Cena Trimalchionis*, die pas in het midden van de zeventiende eeuw is teruggevonden, Quintilianus (de tweede grote vondst van Poggio), Tacitus en Ammianus Marcellinus. Zoals men ziet, is het verschil met wat wij heden aan teksten van de grote klassieke auteurs hebben, verrassend gering. Over de geweldige activiteit die nodig is geweest om zo'n grote verzameling bijeen te brengen, zou ik niet willen uitweiden, omdat de Nolhac, en later Billanovich¹⁰, een pakkend relaas hiervan hebben gegeven, waarin geen enkel belangrijk feit is verwaarloosd. Maar wel zou ik stil willen staan bij de vraag, op welke wijze Petrarca nu de aldus bijeengebrachte teksten bewerkt heeft.

In de eerste plaats dient dan bezien te worden wat hij doet met betrekking tot de vorm der overgeleverde teksten. Hier neemt hij gewoonlijk geen genoegen met het exemplaar van de tekst, dat hij heeft kunnen bemachtigen; hij tracht doorgaans méér exemplaren in handen te krijgen, wat hem in een vrij groot aantal gevallen is gelukt. Opmerkelijk goed is de tekst van Livius, waar hij tenslotte over beschikte, en die beter is dan alle thans bestaande uitgaven; zeer interessant is ook zijn activiteit bij de bestudering en bewerking van de tekst van Calcidius' vertaling van en commentaar op de eerste helft van Plato's *Timaeus*, de enige langere samenhangende tekst van Plato die tot ongeveer het jaar 1100 in West-Europa bekend was geweest¹². Naast de consulering van meer dan één tekstbron staat van tijd tot tijd ook het maken van een conjectuur, gewoonlijk in de rand van de tekst geschreven (Petrarca's handschrift is onmiddellijk herkenbaar; het is een zorgvuldige copie van de Karolingische minuskel uit de negende eeuw, die hij foutief voor het schrift van de Romeinen zelf aanzag).

Naast het werk aan de terugwinning van de oude, zuivere vorm van de tekst (het streven naar 'de oude zuiverheid' speelt bij hem een bijna even grote rol als anderhalve eeuw later bij Erasmus) staan dan de randnoten, die de *inhoud* van het betrokken geschrift betreffen, en die, in het bijzonder bij de verklaring van Vergilius, vaak tot uitweidingen van vrij grote omvang uitgroeien. Echter commentaren heeft hij nooit geschreven. Het lijkt zeer wehmogelijk, dat hij een instinctieve afkeer van commentaren had, omdat die in zijn tijd het hogere onderwijs vrijwel volledig beheersten: in de eerste plaats de commentaren van de glossatoren op het *Corpus Juris*, die steeds meer de nadruk gingen leggen op het heersende recht in plaats van de regels van het Romeinse recht te verklaren. Daar kwamen dan bij de commentaren op Galenus, op Aristoteles en op de Bijbel, die respectievelijk het onderwijs in de geneeskunde, de filosofie en de theologie beheersten; zij allen waren in toenemende mate meer op de problemen van de eigen tijd, dan op explicatie van de tekst zelf gericht, en dit alles ging recht tegen Petrarca's bedoelingen in. Want zijn doel is en blijft zijn leven lang: de antieke cultuur zo goed en zo 'zuiver' mogelijk te begrijpen, omdat alleen daar de bronnen van de ware humaniteit liggen, die weer in volle kracht herrijzen moet.

Ook aan de verspreiding van deze nieuwe, moeizaam veroverde, kennis heeft Petrarca gedacht: hij zag de oplossing hierin, dat op vele plaatsen, in de eerste plaats in Italië, boekencollecties als de zijne gevormd zouden worden, die voor ieder toegankelijk waren.

Hiermee zijn, naar ik meen, de drie voornaamste aspecten van Petrarca's humanisme voldoende belicht. En daarmee is dan tevens de vraag beantwoord, of men het recht bezit, aan zijn activiteiten op dit gebied een zekere of zelfs een hoge mate van oorspronkelijkheid toe te schrijven. Het zal de lezer duidelijk zijn geworden, dat schrijver dezes deze vraag van ganser harte bevestigend beantwoordt, niet in de eerste plaats wegens de behaalde resultaten, maar veeleer om de gerichtheid van de wil, die dit alles in beweging heeft gebracht en tot het eind toe heeft gehouden.

Leiden

J.H. Waszink

Cobetstraat 40

Noten

- 1 De literatuur over Petrarca's humanisme is van zeer grote omvang. De twee belangrijkste onderzoekers zijn ongetwijfeld Pierre de Nolhac (cf. p. 89 met noot ¹) en Giuseppe Billanovich. Van de laatste is vooral te noemen het boek 'Petrarca letterato. I. Lo scrittoio del Petrarca' (Rome 1947). Wie op de hoogte wenst te blijven van het voortschrijden van het onderzoek dient jaarlijks in te zien het laatstverschenen deel van het door Billanovich e.a. geleide tijdschrift 'Italia Medioevale e Umanistica' (Edizione Antenore, Padua), waarvan in 1973 het 16e deel is verschenen (gewone afkorting: IMU). Schrijver dezes heeft voor dit opstel vrij uitvoerig gebruik gemaakt van zijn boekje 'Bloesemtij der Letteren. Het humanisme van Francesco Petrarca' in de serie 'Gastmaal der Eeuwen' (Arnhem 1951): aldaar op pp. 60-61 een zeer beknopte bibliografie.
- 2 Het sterkste voorbeeld van de 'ophemeling zonder meer' is te vinden in het eerste 'boek' van het beroemde werk van Georg Voigt, 'Die Wiederbelebung des classischen Alterthums', 4^e Aufl., I (Berlijn 1893.) Nachdruck' *ibid.*, 1960), 20-156.
- 3 Het probleem der Renaissance (Verz. Werken IV, pp. 231-275).
- 4 M. Schanz-C. Hosius, 'Geschichte der röm. Lit.', I, 4^e Aufl. (München 1927; 'Nachdruck' 1959), 486.
- 5 R. Fubini, 'La coscienza del latino degli umanisti: An lingua Latina Romanorum esset peculiare idioma', Studi Medievali, terza serie, anno II (Spoleto 1961), 505-550. Dit op zorgvuldige eigen studie berustende artikel staat ver boven het veel bekendere stuk van Ugo Enrico Paoli, 'Il latino del Petrarca e gl'inizi dell'umanesimo' in: 'Pensee humaniste et chrétienne aux XVe et XVIe siècles' (Parijs 1950).
- 6 Emil Staiger, 'Grundbegriffe der Poetik' (Zürich 1946), 61 vv.
- 7 In dit verband moge ik verwijzen naar mijn artikel: 'Einige Betrachtungen über die Euripidesübersetzungen des Erasmus und ihre historische Situation', Antike und Abendland 17(1971), 70-90. Meer hierover weldra in mijn bijdrage The first hundred years of classical philology at Leyden University' in de in 1975 te verschijnen feestbundel voor het vierde eeuwfeest der Leidse Universiteit.
- 8 Parijs 1907; een fotografische 'herdruk' schijnt in de maak te zijn.
- 9 Schanz-Hosius, *op.cit.*, I, 486. De buitengewoon gecompliceerde wijze waarop Salutati – kanselier van de republiek Florence! – het handschrift uit handen van de alom gevreesde Visconti's van Milaan wist los te krijgen, is zeker de moeite van het lezen waard.
- 10 Billanovich, 'Petrarca letterato,' en vele artikelen in IMU (zie noot 1).

- 11 'Petrarch and the textual tradition of Livy', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 14 (1951), 137-208.
- 12 Petrarca's manuscript van Calcidius, door hem te Avignon gekocht (en vrijwel zeker in de elfde eeuw in Zuid-Frankrijk geschreven) bevindt zich thans in de Bibliothèque Nationale te Parijs (Fonds latin 6280).

Francesco Petrarca en de geschiedenis van de Italiaanse taal

De invloed van Francesco Petrarca (1304-1374) op de geschiedenis van de Italiaanse literatuur is zeer groot geweest en is dat nog steeds: zoals alle andere moderne literaire stromingen, en meer nog dan deze, kent ook de Italiaanse het petrarchisme, en met het petrarchisme zijn onmiddellijke tegenstrever, het antipetrarchisme. Minder voor de hand liggend, en ook minder bekend, is daarentegen het feit dat Petrarca met zijn letterkundig werk in de volkstaal ook in de linguïstische geschiedenis van het Italiaans een toonaangevende rol heeft gespeeld: ter illustratie van het ongelooflijke belang van de Petrarca-cultus op linguïstisch gebied in de loop der eeuwen, moge volstaan het feit dat de politieke eenheid van Italië van later datum is, en een voortvloeiende, niet de basis, van een culturele en taalkundige eenheid, die al daarvoor (zij het slechts gedeeltelijk¹) tot stand gekomen was.

Om te begrijpen hoe Petrarca met zijn werk in het Italiaans een toonaangevende rol heeft kunnen spelen in de linguïstische (en diensgevolg culturele en politieke) geschiedenis van Italië, dienen we ons allereerst af te vragen: wat betekenden voor hem de *Rerum vulgarij fragmenta* precies, dat 'canzoniere' (liedboek) dus waartoe (de in elk opzicht marginale episode van de *Trionfi* buiten beschouwing gelaten) zijn oeuvre in het Italiaans beperkt blijft? Petrarca liet niet na ons hierover zelf in te lichten: als eerste 'moderne' mens droeg hij zorg ons in brieven en in aantekeningen in de marge van de handschriften die hij bezat, bijna het 'dagboek' van zijn leven na te laten²: zodat ons slechts rest zijn getuigenissen te verzamelen, en ze proberen te interpreteren. Uitgerekend in zijn laatste levensjaren (bepalend, zoals we zullen zien, voor de redactie van het 'canzoniere') legde Petrarca ten opzichte van zijn geschriften in het Italiaans een onverschilligheid aan de dag die grensde aan minachting: hij noemde ze *nugae*, *nugeliae*, jeugdzonden goed om de massa, de onontwikkelde mensen te vermaken, maar die in de nu gerijpte dichter slechts schaamte en zelfverwijt konden oproepen (zijn schaamte nam zulke vormen aan dat Petrarca een ogenblik in de overtuiging leefde dat hij er beter aan deed die *nugae* in het vuur te gooien). In deze houding liepen dooreen het misprijzen van de humanist, overtuigd dat de grootste roem alleen te verwerven viel met latijns proza en dichtwerk, en de bezorgdheid van de christen, die de dood nabij voelde en de aardse gevoelens, waarvan die verzen, die bijna allemaal over de liefde handelen, een levendige en opmerkelijke getuigenis vormden, uit zijn hart wilde bannen. Toch weten wij dat juist in de rijpheid van die jaren Petrarca die dichtstukken, waarvoor hij toch zoveel onverschilligheid en minachting aan de dag legde, herordende en bijeengaarde, polijfde en corrigeerde. De documenten die het bewijs vormen

van deze buitengewone aktiviteit zijn bewaard gebleven' enerzijds de *codex Vaticano latino 3195*, slechts gedeeltelijk autografsch maar volledig gecontroleerd door de auteur, die eraan werkte van 1366-67 tot aan zijn dood (1374), anderzijds de *codex Vaticano latino 3196*, die eigenhandig geschreven dichtschetsen boordevol verbeteringen bevat. Tussen deze twee uitersten, tussen de definitieve verzameling, die de laatste wil van de dichter belichaamt, en de beginschetsen, loopt een langzaam en smartelijk doorvoeld proces van polijsting, dat juist in de volle rijpheid der jaren zijn hoogtepunt bereikt. De evidente tegenstelling tussen dagelijkse bezigheid en kritische en morele overdenking is veelbetekend: ik geloof dan ook dat er een bijkomende, en voor ons kostbare overweging is, die het de van nature al besluiteloze Petrarca³ nog moeilijker heeft gemaakt te komen tot een eventuele verstoting van zijn *Rerum vulgarium fragmenta*, en die hem er zelfs toe gebracht heeft zoveel tijd en zoveel energie te besteden aan de polijsting van geschriften die hij moreel en cultureel bezien als weinig verheffend beschouwde. Petrarca beoogde in zijn geschriften een ideale perfectie te bereiken. Welnu, zo dacht Petrarca (*Seniles*, V,2), in het Latijn was de perfectie reeds bereikt door de klassieke schrijvers, zodat daar door de moderne weinig meer aan toe te voegen viel (hun restte slechts de imitatie); in de volkstaal daarentegen was de perfectie nog niet bereikt, zodat hij, Petrarca, kon streven naar de verovering van een glorieuze, nog nooit vergeven erepalm; hij kon ernaar streven de eerste⁴ 'klassieke' schrijver te worden van de ontluikende literatuur in de *lingua di sì*. Het was waarschijnlijk een gedachte van deze aard die Petrarca, een man aan wie voorliefde voor roem allesbehalve vreemd was, in staat stelde de toch steeds weer terugkerende pijniging van het zelfverwijt en de schaamte te overwinnen, en zijn laatste jaren voor een groot gedeelte te wijden aan het herordenen en herzien van de *Rerum vulgarium fragmenta*, met het voorneemen aan het nageslacht die monumentale editie 'ne varietur' door te geven, die de *codex Vaticano latino 3195* is.

Om Petrarca in de taalgeschiedenis van zijn tijd te kunnen plaatsen, dienen wij de vraag wat preciezer te stellen: welke plaats neemt in het leven van Petrarca die volkstaal in waarin de *Rerum vulgarium fragmenta* geschreven zijn? Het antwoord is verrassend. Bezien wij de pagina's van de handschriften die Petrarca bezat en waarop hij aantekeningen van verschillende aard maakte, of zijn dichtschetsen, dan ontdekken wij tot onze verbazing dat Petrarca zich voor zijn alledaagse aantekeningen van het Latijn, niet van de volkstaal bediende. *4 novembris 1336 reincepi hic scribere* (d.w.z. '4 november 1336 ben ik weer begonnen de verzen hier op te schrijven') luidt het pro memoria dat aan de marge van de dichtschetsen in de volkstaal toevertrouwd is; *dic aliter hic* staat te lezen naast een niet helemaal geslaagd vers van een weer in de volkstaal gesteld gedicht; en zo verder (alle aantekeningen van dit type zijn zonder uitzondering in het Latijn). De dagelijkse ervaringen vonden dus voor Petrarca in al hun verscheidenheid uitdrukking in het Latijn. De volkstaal was in zijn ogen klaarblijkelijk niet geschikt voor praktisch gebruik,

maar alleen voor lyrische ervaringen bruikbaar (Petrarca liet in Italiaans proza bijna niets na). De omgeving waarin Petrarca leefde droeg zeker bij tot deze verrassende en hoogst uitzonderlijke terzijdestelling van de volkstaal voor dagelijkse notities van praktische aard. Petrarca, zoon van Florentijnse ouders, is volgens het bevolkingsregister Toscaan (hij was geboren te Arezzo, tijdens de eerste omzwervingen van zijn verbannen ouders). Maar in Florence of in Toscane verbleef hij haast nooit: zijn hele leven speelde zich, met kortstondige onderbrekingen, af tussen de Provence en Noord-Italië, in gebieden dus waar de gesproken taal zeer verschilde van het Florentijns waarvan in de *Rerum vulgarium fragmenta* gebruik wordt gemaakt. (In Noord-Italië verschilt tot op de dag van vandaag de taal die buiten de bevolkingscentra gesproken wordt zozeer van het Florentijns, dat zij onbegrijpelijk is voor de Florentijnen en voor ieder ander die uit zuidelijker streken komt). Het ligt voor de hand dat, in dergelijke omstandigheden toegepast, de volkstaal (d.w.z. het Florentijns) van Petrarca een literair en onpraktisch karakter draagt. Aan haar basis staat dan ook, meer dan de praktijk van het gesproken woord, de lectuur van de siculo-toscaanse dichters en van de stilnovisten, m.a.w. het meest waardevolle dat de literaire traditie van de *lingua di sì* tot dan toe had voortgebracht. Van hetgeen deze traditie te bieden had, sloot Petrarca al datgene buiten dat in zijn oren, gespist vooral door de omgang met de klassieke Latijnse schrijvers, uitheems klonk (d.w.z. zijn Franse, of soms ook Provençaalse oorsprong te nadrukkelijk verried) of typisch voor de volkstaal was (d.w.z. zijn bestaansrecht uitsluitend in het Florentijnse taalgebruik vond). Dit (fonetische, morfologische, syntactische en lexicale) selekteren⁵ kon door Petrarca buitengewoon consequent worden uitgevoerd vanwege de strikte thematische beperking die hij zichzelf oplegde: zijn *Rerum vulgarium fragmenta* zijn bijna allemaal liefdesgedichten waarin, bij een nauwkeurige beschouwing, beelden en begrippen zich een oneindig aantal malen herhalen met zeer bestudeerde minieme variaties van gedicht tot gedicht.

Verlaten wij nu Petrarca, en verplaatsen wij onze blik naar het Italië van de 16de eeuw, het moment waarop de linguïstische rol van het petrarchisme gecodificeerd wordt. De grootste petrarchist van dat ogenblik is Pietro Bembo (1470-1547), een Venetiaans patriciër voorbestemd een van de parels van de pauselijke curie te worden. P. Bembo, is behalve dichter, ook grammaticus, en neemt met gezag deel aan de taaldiscussies van zijn tijd. Hij past de theorieën over de imitatie van de klassieke schrijvers, eigen aan het Latijnse humanisme, ook toe op het humanisme in de volkstaal, en gaat zo tegen de meest gangbare standpunten in: dat van degenen die als taalmodel het Florentijns gesproken (en geschreven) in het Florence van die tijd voorstonden, en dat van hen die de koinè in gebruik aan de verschillende hoven prefereerden. Hijzelf toont zich een overtuigd voorvechter van een archai'serende oplossing: voor de taal kunnen alleen de hoogverheven schrijvers van de gouden eeuw, van het Trecento, model staan: Petrarca (en in mindere mate Dante) voor de poëzie en Boccaccio voor het proza. Bembo voert deze programmatische archaïsering

tot in zijn uiterste consequenties door, en komt dan ook, zich vierkant teweestellend tegen de begunstigers van het gesproken Florentijns van het Cinquecento, tot de volgende uitspraak: 'Het is tegenwoordig, voor wie goed Florentijns wil schrijven, geen voordeel Florentijn te zijn; de Florentijn gaat zich uiteindelijk onvermijdelijk op het gebruik verlaten, terwijl daarentegen de niet-Florentijn in de schrijvers van het verleden de beste oplossing zoekt'. (*Prose della volgar lingua*, I, XVI). De oplossing van Bembo zal in zijn essentie ook door de Accademia della Crusca overgenomen worden, en zal algemeen gaan gelden. Hoewel paradoxaal in zijn ostentatief archaïsme en zijn weigering van elke bijdrage van de gesproken taal en het moderne gebruik, was de door Bembo voorgevochten oplossing de enige 'realistische': in de 16de eeuw, en de eeuwen die daarop volgden, was er in Italië geen centrum dat genoeg prestige bezat om een dominerend taalmodel te kunnen leveren (Het Florence van de 16de eeuw is een regionaal, geen nationaal centrum; ook Rome komt niet in aanmerking als nationaal centrum vanwege het internationale karakter van het pauselijk hof). In een politiek verbrokkeld land zonder centrum kon de eenheid alleen gerealiseerd worden in de gedaante van een literaire taal.

Als we nu teruggaan naar hetgeen in het voorafgaande in noodzakelijkerwijs beknopte vorm is opgemerkt met betrekking tot het gebruik van de volkstaal door Petrarca, zal duidelijk zijn waarom Bembo juist in dat van Petrarca een bevoorrecht taalmodel zag. Petrarca was taalkundig gezien het tegenovergestelde van Dante, die, hoewel een groot schrijver, moeilijk kon dienen als taalmodel, tezeer gebonden als hij was aan de gesproken (en levende) taal van zijn tijd. Het geraffineerde, uitgelezen literaire karakter van Petrarca's stijl, die dus al in het Trecento het Florentijns hanteerde als een strikt literaire taal en het vereeuwigde in een tot de verbeelding sprekend werk, leende zich beter als basis voor de grammatische vorm. Met andere woorden, het 'canzoniere' van Petrarca kon, beter dan de *Decameron* van Boccaccio, en oneindig veel beter dan de *Commedia* van Dante, een tekst zijn waarmee alle Italianen van het schiereiland een uniforme taal konden leren, welke streektaal zij in het dagelijks leven ook gebruikten. Om aan te tonen welke beloftevolle praktische mogelijkheden de taalvastheid van de 'canzoniere' van Francesco Petrarca in zich droeg, zette P. Bembo in het derde boek van zijn *Prose della volgar lingua* de belangrijkste punten van de Italiaanse grammatica uiteen waarbij hij in hoofdzaak uitging van het taalgebruik van Petrarca. Met behulp van deze grammatica (wier oriëntatie ook door de daarna samengestelde woordenboeken en grammatica's overgenomen zal worden) leerden de tijdgenoten van Bembo en de generaties daarna korrekt Italiaans te schrijven⁶.

Zoals we zien, beantwoordde aan de ambitieuze opzet van Petrarca (de eerste 'klassieke' schrijver van de opkomende Italiaanse literatuur te worden) dankzij een bijzondere samenloop van omstandigheden, een succes dat veel verder reikte dan de meest optimistische verwachtingen. Wat zijn de gevolgen van een uitsluitend op literair niveau tot stand gekomen linguïstische eenwording? Laten we ons beperken er twee te noemen: een Engelsman kan

tegenwoordig Chaucer niet lezen zonder een filologische achtergrond, een Fransman kan nu Froissart niet meer begrijpen bij een simpele blik in zijn geschriften; maar een Italiaan stuit niet op moeilijkheden van taalkundige aard bij een gedicht van Petrarca of een novelle van Boccaccio, beiden tijdgenoten van Chaucer en Froissart. Daar staat tegenover dat, na eeuwen van taaleenheid in het teken van het model van Petrarca (en dat van Boccaccio) Italië een nationale woordenschat bezit om te discussiëren over de onsterfelijkheid van de ziel, om de burgerdeugd op te hemelen of om een klaagzang aan te heffen, maar geen algemeen aanvaarde woordenschat kent om te praten over de duizend-en-een kleine dingen van het dagelijks leven, die duizend-en-een kleine dingen waarover Petrarca zweeg en die ook Boccaccio te weinig ter sprake bracht⁷.

Maar, ook al kunnen de gevolgen op een andere manier beoordeeld worden, het blijft een feit dat de taaleenheid gerealiseerd op basis van het literaire maar ook grammaticale petrarchisme van Pietro Bembo eeuwenlang nagenoeg de enige faktor was die de Italianen (de ontwikkelde Italianen wel te verstaan) onderling wist te verenigen, over de tussen de verschillende streken bestaande politieke en ook culturele barrières heen. Van welke andere liefdesdichter kan gezegd worden dat hij zoveel invloed uitoefende op de culturele en civiele geschiedenis van het land dat hem onder zijn zonen telde?

Oegstgeest,
Lijtweg 505

Roberto Crespo

Noten

- 1 Cf. T. De Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari 1963 (nieuwe uitgave: Ban 1970). – Voor de vertaling gaat mijn dank uit naar Paul van Heek.
- 2 E.H. Wilkins, de grootste onder de Amerikaanse italianisten van onze eeuw, heeft door de veelvuldige getuigenissen die bewaard zijn gebleven te ordenen het leven van Petrarca bijna van dag tot dag kunnen reconstrueren (E.H. Wilkins, *Life of Petrarch*, Chicago 1961). Zeer treffend schrijft Wilkins: 'Francesco Petrarca was de grootste man van zijn tijd; en is een van de allergrootste aller tijden... Hij is ook groot vanwege het feit dat wij zijn levenservaringen veel diepgaander kennen dan die van enig ander mens die vóór hem leefde'.
- 3 Dit aspect van de persoonlijkheid van Petrarca komt zeer duidelijk naar voren in het *Secretum*.
- 4 Petrarca beschouwde Dante Alighieri (1265-1321) niet als een 'klassiek' schrijver: en hiervoor had hij, welbeschouwd, goede motieven. Cf. J.H. Waszink, *Bloemsentij der letteren. Het humanisme van Francesco Petrarca*, Arnhem 1951, pp. 33-34.
- 5 Fundamenteel voor elke informatie over de taal van Petrarca is G. Contini, *Preliminari sulla lingua del Petrarca*, nu in *Varianti e altra linguistica*, Torino 1970, pp. 169-192.
- 6 Treffend is hier het voorbeeld van Ludovico Ariosto (1474-1533) die juist toen de *Prose della volgar lingua* gepubliceerd werden (1525) de derde editie van zijn *Orlando Furioso* voorbereidde (de eerste twee uitgaven waren verschenen respectievelijk in 1516 en 1521; de derde verschijnt in 1532). Welnu, Ludovico Ariosto corrigeerde onmiddellijk zijn meesterwerk volgens de grammatische richtlijnen van Bembo: cf. B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Firenze 1963⁴, pp. 374-376.
- 7 Cf. E. Peruzzi, *Una lingua per gli italiani*, Torino 1964.

**4 SONNETTEN UIT DE CANZONIERE VAN
FRANCESCO PETRARCA**

vertaling: Frans van Dooren

267

HERINNERING AAN LAURA

*Ach schoon gezicht, ach zoete blik der ogen,
ach fiere houding en gracieuze gang!
Ach lieve moorden die met zachte drang
lafaards bemoedigden en trotsen bogen!*

*Ach glimlachjes die mij zó diep bewogen
dat ik nog enkel naar de dood verlang!
O koninklijke ziel, o liefste, ontvang
de hulde van mijn aardse onvermogen!*

*Moge mijn geest herleven door jouw sterven!
Want 't ergste lijden dat ik ondervind
is dat ik nu jouw liefde en troost moet derven!*

*O allerhoogste vreugd door mij bemind,
de zoete hoop die jij me eens liet verwerven
is mét jouw stem vervlogen in de wind!*

353

VERTROOSTING

*Ach vogeltje, dat zingt van vroeger dagen
en triest en treurig weeklaagt, nu de tijd
ons op de koude winter voorbereidt
en 't warme zonlicht langzaam doet vervagen,*

*als jij, zoals je weet wat jij moet dragen,
ook weten zou wat ik voor pijnen lijd,
dan zou je als troost in mijn ontoestbaarheid
uit meelij samen met mij komen klagen,*

*Maar ach, jij kunt mijn lijden niet verstaan!
Want zij om wie jij treurt is nog in leven
terwijl mijn liefste reeds is heengegaan.*

*Maar door 't seizoen word ik ertoe gedreven
door weemoed naar 't verleden aangedaan
pratend met jou mezelf weer kracht te geven.*

LOFZANG OP LAURA

Gezegend zij de dag, de maand, het jaar,
de tijd, het uur, het punt en de seconde,
en 't zalig oord en de omgeving waar
ik door haar schone ogen werd gebonden!

Gezegend zij de angst die ik om haar
in zoete onzekerheid heb ondervonden,
en Liefde's boog en pijlen die mij zwaar
en ongeneeslijk in mijn hart verwondden!

Gezegend zij elk woord waarmee ik trachtte
haar naam te zeggen tegen iedereen,
en elke traan, elk zuchten en versmachten!

Gezegend elk geschrift waarvan ik meen
dat het haar roemt, gezegend mijn gedachten
waarin geen plaats is dan voor haar alleen!

LIEFDE'S KWELLINGEN

O kamertje, eens een beschutte rede
tegen de stormen die de dag mij bracht,
nu ben je een bron van tranen in de nacht,
van tranen, jammerklachten en gebeden.

O bed, eens toevluchtsoord en plaats van vrede
voor alle droefenis waar ik aan dacht,
hoe vaak ben ik door Liefde's wrede macht
niet heftig huilend op jou neergegleden?

En als ik nu mijn stilte en rust verlaat,
wil ik mezelf en ook mijn geest ontvluchten
die soms naar eindeloze hoogten gaat,

En kon ik vroeger 't domme volk niet luchten
nu zoek ik vaak mijn toevlucht op de straat:
zozeer blijk ik de eenzaamheid te duchten!

Petrarca tussen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

Sinds het eind van de 14de eeuw heeft men in Italië Petrarca vereerd als degeen, die als individu het meest had bijgedragen tot het verdrijven van de duisternis, die kenmerkend zou zijn geweest voor het tijdperk, dat wij thans als Middeleeuwen aanduiden. Door hem werd de weg tot de antieke letteren en tot de wijsheid van Grieken en Romeinen in het algemeen teruggevonden, waardoor het de na hem komenden mogelijk werd zich van de dwalingen en beperkingen in leven en denken te ontdoen, die de eeuwen na de val van het Romeinse Rijk tot een ongelukkige periode in de geschiedenis van de mensheid hadden gemaakt. Deze voorstelling van een renaissance der Europese beschaving via een renaissance van de antieke cultuur verbreidde zich sinds de 15de eeuw ook buiten Italië en werd ook daar levende werkelijkheid voorzover de nieuwe visie op de verhouding tussen heden en verleden inderdaad met een algemene vernieuwing van levens- en wereldbeschouwing gepaard ging. Aangezien de intelligentsia in de verschillende landen van Europa de ‘eigen’ Renaissance niet gaarne als een slaafse navolging van het Italiaanse voorbeeld wilde zien – en daarin ook in belangrijke mate gelijk had – werd echter buiten Italië veel minder nadruk gelegd op de pioniersrol van Petrarca. Pas toen de Renaissance als fase in de Europese cultuurgeschiedenis in haar geheel voltooid verleden tijd was geworden nam men alom de voorstelling van Petrarca als ‘vader van de Renaissance’ over. In de filosofie en geschiedschrijving van de 19de eeuw geldt hij steeds meer als ‘de eerste moderne mens’.

Sindsdien is echter veel veranderd in de methoden en het karakter van de geschiedwetenschap met als gevolg, dat noch perioden, noch individuen uit het verleden meer zo duidelijk te markeren zijn als – met alle diepgaande verschillen tussen de opeenvolgende eeuwen – van de 14de tot de 19de eeuw toch mogelijk leek.

Een en ander betekent, dat men de plaats van Petrarca tussen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd – zoals de zaken nu gelegen zijn – niet meer kan bepalen alvorens zich er van vergewist te hebben welke voorstelling men zich in het algemeen van de verhouding tussen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd moet maken. De traditionele visie, die in de aanhef werd weergegeven, is in ieder geval niet meer houdbaar. Een verheerlijkte Oudheid, gevolgd door een ongeveer duizend jaar durende periode van duisternis, op haar beurt gevolgd door een schitterend herstel en een geheel nieuw begin; zulk een beeld van de geschiedenis der Westerse beschaving kon slechts blijven voortbestaan zolang men er van overtuigd was, dat in ieder geval ons deel van de wereld, of misschien wel de gehele mensheid voorbestemd was steeds toe te nemen in humaniteit en rationaliteit, dat Grieken en Romeinen de eerste stap op deze

weg hadden gezet, en dat zij altijd ‘voorgangers’ op deze zegetocht zouden blijven.

De Romantiek bracht voor het eerst een belangrijke wijziging in deze voorstelling van zaken, in zover zij de Middeleeuwen juist verheerlijkte vanwege het irrationalisme, dat dit tijdperk zou hebben gekenmerkt (diepe religiositeit i.p.v. kil verstand, dichterlijkheid i.p.v. nuchterheid, etc.). Tegen het eind van de 19de eeuw kwam echter t.a.v. de gesciiedenis der Europese cultuur pas de ware ‘Umwertung aller Werte’ tot stand. In het kader van een meer algemene cultuurkritiek begon men zich af te vragen of redelijkheid en menselijkheid wel ooit determinanten in het historisch proces waren geweest, en of niet veeleer minder edele neigingen en behoeften altijd en overal de diepste drijfveren van het menselijk handelen waren geweest. Op het gebied van de geschiedwetenschap in engere zin ging deze herbezinning gepaard met een verzakeling van het historisch denken en een verfijning van methoden en technieken, beiden samenhangend met het feit, dat de onderzoeker een grotere distantie tot zijn object kreeg.

Aldus is thans een punt bereikt, waarop men niet zo gemakkelijk meer Middeleeuwen en Renaissance (als begin van de Nieuwe Tijd) tegenover elkaar kan stellen als perioden van duisternis en van nieuw licht, en – afgezien van een waarde-oordeel – ook feitelijk niet meer zo goed kan onderscheiden waar het oude ophoudt en het nieuwe begint. Er kunnen in dit bestek slechts enkele punten naar voren worden gehaald om een en ander te illustreren. Zo is het juist met het oog op ons onderwerp van belang vast te stellen, dat de wederontdekking der antieke cultuur niet het karakter van een plotseling intredende vernieuwing heeft gehad. Ongetwijfeld zijn sinds de tweede helft van de 14de eeuw tal van Romeinse auteurs en nagenoeg de gehele Griekse literatuur, voorzover het de schone letteren betreft, na ongeveer duizend jaren van vergetelheid weer aan het licht gebracht. Men dient echter in het oog te houden, dat maar weinig Romeinse auteurs gedurende de Middeleeuwen volledig onbekend waren geworden (van velen kende men zo niet het gehele werk, dan toch een deel er van; van anderen weer had men althans een notie via citaten of vermeldingen in de patristische litteratuur). De Griekse litteratuur was in het Byzantijnse rijk altijd bekend gebleven. Ware het anders geweest, hoe had men dan ooit de klassieke auteurs terug kunnen vinden? Het nieuwe van de Renaissance is gelegen in het feit, dat men de geschriften van Grieken en Romeinen volledig en in een zuivere tekst wilde bezitten. Deze wens hangt samen met een nieuw cultuurideaal, waarover dadelijk meer. Hier moet echter geconstateerd worden, dat er geen sprake kan zijn van een tegenstelling: Middeleeuwen zonder enige kennis van, of waardering voor de litteratuur der Oudheid enerzijds, en een Renaissance, die letter en geest van de Oudheid in volle omvang teruggevonden zou hebben.

Hetzelfde geldt voor de wijsbegeerte. Plato en Aristoteles, alsmede de scholen, die de door hen gevestigde tradities hadden voortgezet, stelden al in de late Oudheid alle andere denkrichtingen, die Grieken en Romeinen hadden ge-

kend, in de schaduw. De werken van Plato en de Platonisten kende men sinds de vroege Middeleeuwen niet meer, doch in de Middeleeuwse wijsbegeerte blijft een Platonische invloed bespeurbaar. In de eerste plaats kende men een fragment van de *Timaeus* in Latijnse vertaling (juist datgene, dat de ideeënleer 'in a nutshell' omvatte) en voorts kon men alweer via Romeinse auteurs en via de Kerkvaders Plato's denkbeelden in grote trekken leren kennen. Sinds de 12de eeuw werden een aantal belangrijke werken van Aristoteles via Latijnse vertalingen van Arabische vertalingen in het Westen bekend (enkele werden ook direct van het Grieks in het Latijn vertaald), en deze oefenden weldra een enorme invloed op de scholastiek uit. Zuiver formeel gezien bracht de Renaissance de volgende veranderingen: sinds het begin van de 15de eeuw leerde men in Italië Plato's werken in de originele tekst lezen en begrijpen. In 1469 voltooide Marsilio Ficino de Latijnse vertaling van Plato's *opera omnia*, later gevolgd door vertalingen van het werk der Neo-platonici, in het bijzonder Plotinus. Van Aristoteles leerde men in de loop van de 15de eeuw bijna het gehele oeuvre kennen (althans voorzover ons dat tot op heden bekend is), terwijl al deze geschriften nu zoveel mogelijk in het Griekse origineel werden gelezen. Hetzelfde geldt voor de grote antieke commentaren op Aristoteles. Bovendien werden nu ook andere Griekse en Romeinse filosofen beter bekend (de Stoa, Lucretius, Epicurus etc.)

Op het eerste gezicht lijkt het alsof wij op het gebied der filosofie van een revolutie bij de overgang van Middeleeuwen naar Renaissance kunnen spreken. Op deze zienswijze is echter zeer veel af te dingen. In de eerste plaats toonde men nauwelijks belangstelling voor die nieuw ontdekte filosofen, wier denkbeelden zich niet of nauwelijks met het Christelijk geloof lieten verzoenen (in het bijzonder Lucretius en Epicurus), terwijl zelfs de Stoïcijnse traditie (met name Seneca), die, althans wat haar ethiek betreft, dichter bij het Christendom stond, eigenlijk pas in de 16de en 17de eeuw het Europese denken diepgaand beïnvloedde. M.a.w. Plato en Aristoteles bleven, evenals in de Middeleeuwen, vooralsnog de belangrijkste denkers uit de Oudheid, met wie men zich intensief bezighield. En evenals voorheen wilde men in hen het liefst externe getuigen van de Christelijke waarheid blijven zien. In het geval van Plato gelukte dat gemakkelijk, doordat zijn ideeënleer zelf reeds aanknopingspunten bood voor een mystieke, irrationalistische interpretatie, en men daarbij bovendien het voorbeeld kon volgen van de Neo-platonici van de 3de en 4de eeuw n.C., die al ver op deze weg waren voortgeschreden. Merkwaardigerwijs bleek Aristoteles moeilijker te kerstenen, terwijl hij voor de grote scholastici op het punt van metafysica en logica de belangrijkste steun was geweest bij het opbouwen van hun systemen. Deze paradox lost zich op als men bedenkt, dat nu een aspect van Aristoteles' denken bekend was geworden, dat in de richting van naturalisme en materialisme wees.

Er zouden nog tal van andere voorbeelden aan te halen zijn om aan te tonen, dat de cultuur der Middeleeuwen en die der Renaissance een grote mate van continuïteit hebben gekend. Noch de tijdgenoten zelf, noch de latere historici

zouden zich echter van een breuk in de ontwikkeling bewust hebben kunnen worden als die er in het geheel niet geweest ware. Er was wel degelijk sprake van verandering en vernieuwing, alleen niet zo kras en zo abrupt als men destijds dacht. Men realiseert zich het best waarin de omslag nu precies gelegen heeft als men de aandacht concentreert op de herontdekking der Oudheid, die tegen het eind van de 13de eeuw in Italië begon, en gedurende de 15de, 16de en 17de eeuw een element van het grootste belang in de Europese cultuurontwikkeling is gebleven. Het feit, dat men de antieke cultuur terug wilde vinden, betekent, dat men het wenselijk, of zelfs noodzakelijk achtte zich de normen voor het ware, goede en schone eigen te maken, die in de Oudheid hadden gegolden. Bovendien bleek men dus te beseffen, dat de materiële en geestelijke beschaving van Grieken en Romeinen een eigen signatuur hadden gehad; dat zij 'anders' waren geweest, en dat men dat 'andere' in zijn eigen aard moest kennen om het met vrucht dienstbaar te kunnen maken aan eigen doeleinden. Dit alles nu was volkomen on-Middeleeuws. Een van de meest karakteristieke kenmerken van de Middeleeuwse denk- en gevoelswereld is het feit, dat men erfgoed uit vroegere cultuurfasen – en zo ook uit de Oudheid – spontaan assimileerde aan eigen denkbeelden en voorstellingen. Men kon noch wilde de Oudheid in haar eigen gedaante zien, gebannen als men was binnen de kring van een geloof, dat geen ruimte liet voor begrip van situaties, die essentieel verschilden van die, waarin men zelf leefde. Om het aan een enkel voorbeeld te illustreren: gedurende de Middeleeuwen wist niemand wat de denkers en litteraten uit de Oudheid nu zelf met hun geschriften beoogd hadden, in de periode der Renaissance is er althans de wil om dat te begrijpen en komt men voor het eerst weer in de goede richting doordat het Christelijk geloof niet meer het begin en eind van alle dingen is.

Het is in dit bestek uiteraard niet mogelijk op de oorzaken en achtergronden van deze ommekeer in te gaan, maar samenvattend mag op goede gronden gezegd worden, dat sinds de 14de eeuw geleidelijk een verschuiving van een theocentrische naar een anthropocentrische levens- en wereldbeschouwing plaatsvond (hetgeen iets geheel anders is dan ontkerstening; de voorstelling van een 'heidense' Renaissance – in de 19de eeuw ontstaan – is onhoudbaar). Zij, die in dit proces een leidende rol hebben gespeeld, wisten uiteraard niet waar de weg, die zij als eersten betraden, zou eindigen. Zij wilden uit het 'duister' der Middeleeuwen terug naar het 'licht' der Oudheid. Hun voornaamste doel daarbij was een zuivering van geloof, denken en moraal te bewerkstelligen via een verzoening van de Christelijke traditie met de antieke. Van een toeleg de wereld totaal van aanzien te doen veranderen was geen sprake. De Renaissance heeft het opkomen van zulk een ideaal in later tijden mogelijk gemaakt, doch het mensentype, dat wij thans als kenmerkend voor de Renaissance beschouwen, heeft in de eerste plaats teruggekeken en heeft bij het teruggrijpen naar de Oudheid de Middeleeuwen niet kunnen overslaan.

Het zal duidelijk zijn, dat bij een visie, die de voorstelling van de Renaissance

als ochtendglorien van een 'brave new world' niet meer toelaat, ook de figuur van Petrarca veel van zijn originaliteit verliest. Zeker kan men hem origineel noemen – en dat geldt misschien nog meer voor zijn persoon dan voor zijn werk –, doch ook bij hem ligt het nieuwe in het oude ingebed. Van een revolutionaire breuk met het verleden is bij hem geen sprake: meer van een heroriëntatie, die pas achteraf afscheid van het verleden bleek. Het duidelijkst treedt dit aan de dag in zijn houding t.o.v. de Oudheid. Het non plus ultra van profane wijsheid vond hij in Cicero, doch bij nader toezien blijkt, dat Petrarca in Cicero's geschriften niet veel meer zocht dan een moraalleer en dat hij in zijn opvatting omtrent hetgeen Cicero over ethische problemen zou hebben gedacht niet zo heel veel afweek van de Middeleeuwse interpretatie. Het verschil ligt in de eerste plaats in het feit, dat de waardering voor Cicero bij Petrarca tot een ware adoratie wordt. Er is echter nog een ander punt, waarop veel duidelijker wordt hoe Petrarca toch van Middeleeuwse tradities los begon te geraken. Behalve een aantal andere in vergetelheid geraakte geschriften van Cicero vond hij in 1345 ook het grootste deel van diens privé-correspondentie terug. Daaruit kwam een veel minder ideale persoonlijkheid naar voren dan waarvoor men Cicero altijd gehouden had. De 'on-Middeleeuwse' reactie van Petrarca bestond nu hierin, dat hij ondanks zijn bijzondere bewondering voor Cicero onmiddellijk zag, dat hier gegevens aan het licht kwamen, die niet in het traditionele beeld pasten, en dat hij dienovereenkomstig zijn visie op Cicero herzag (zijn bewondering verminderde niet, doch een element van spijt over de geconstateerde tekortkomingen kwam er bij). Een en ander duidt op een vermogen tot interne en externe tekstkritiek, en tot psychologische en historische objectivering, dat men tevergeefs bij Middeleeuwse auteurs zal zoeken. Men kan nog verder gaan en zeggen, dat Petrarca de eerste is geweest, die althans de Romeinse Oudheid in het algemeen als historische periode gerestaureerd heeft. Steeds moet daarbij echter aan de andere kant weer ter correctie worden opgemerkt, dat personen en toestanden uit de Oudheid door toedoen van Petrarca dan wel in vergaande mate weer hun eigen gedaante en structuur teruggekregen hebben, maar dat al zijn geschriften toch steeds in de eerste plaats ten doel hebben de eigen tijd in het teken van een klassieke cultuur te stellen. Caesar, Scipio, Cicero, en wie niet al, zij komen bij Petrarca als historisch herkenbare figuren terug, doch zij zwerven voorlopig nog rond als wazige figuren tussen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, functionerend als heidense verlossers van Christelijke kwalen, die zij niet gekend hebben. Hoezeer Petrarca van een herstel der 'bonae litterae' een algemene culturele wederopleving verwachtte blijkt ook uit zijn houding t.o.v. de wijsbegeerte. Ook in dit opzicht is hij een vernieuwer geweest, in zover de filosofie voorlopig de wegen bleef volgen, die hij insloeg, doch lijkt hij weer weinig oorspronkelijk als men weet dat een fundamentele vernieuwing van het wijsgerig denken in de 17de eeuw op een volkomen andere wijze tot stand gekomen is din de denkers der Renaissance konden vermoeden. Petrarca was, als alle humanisten na hem, een voorstander van een litteraire benadering van wijsge-

rige problemen. Dat wil zeggen, dat hij uit reactie tegen de scholastiek met haar vernuftig systeem van logische onderscheidingen en aaneenschakeling van argumenten een losse betoogtrant in vloeiend proza voorstond. Daarbij zat de gedachte voor, dat de filosofie tot doel moet hebben wezen en bestemming van de mens te leren kennen, en dit doel alleen kan bereiken via methoden en vormen, die adaequaat zijn aan de volheid van het menselijk leven. Van dit gezichtspunt uit leek de scholastiek een bouwsel van zinloze abstracties, tal van wijsgerige geschriften uit de Oudheid daarentegen in hun vrije vormgeving ideaal. Zo ontstond de filosofische traditie der Renaissance, die hoofdzakelijk ethisch georiënteerd was. Een stortvloed van moraalfilosofische tractaten, alle volkomen vrijblijvend, is het resultaat geweest. Daarnaast werd Plato bij uitstek de gids bij het denken over 's mensen hogere bestemming (een probleem, dat ook alweer nooit los werd gezien van het probleem der zedelijke loutering).

Petrarca heeft zelf nooit filosofische verhandelingen in de stricte zin des woords geschreven, doch zijn gehele oeuvre staat in het teken van de zojuist omschreven wijsgerige idealen. Als moraalfilosoof – en dat wil in dit geval welhaast zeggen: als filosoof 'tout court' – ging hem Cicero boven alles. Bij hem begint tevens de verheerlijking van Plato grote vormen aan. te nemen. In dit opzicht voltrekt zich in zijn persoon zeer duidelijk de omslag naar het Renaissance-ideaal. Hier blijkt echter tevens hoe zeer de behoefte aan een nieuwe combinatie van humanisme en spiritualiteit primair was, en hoe Plato in zekere zin slechts de vlag was, die de lading moest dekken. Petrarca kende namelijk geen Grieks (een poging om het te leren, op latere leeftijd ondernomen, gaf hij spoedig weer op). Van Plato wist hij niet zoveel meer dan men gedurende de Middeleeuwen had geweten. Wel kende hij veel meer klassieke auteurs, waaruit kennis omtrent Plato te verkrijgen was, en las hij die ook met veel groter begrip, doch daarbij bleef het.

Helaas ontbreekt hier de ruimte om het wijsgerig standpunt van Petrarca van meer kanten te belichten. In ieder geval moge vermeld worden, dat hij de scholastiek, die hij verwierp, niet kende en niet begreep, en dat de tendenzen tot Aristotelisch naturalisme, die zich in zijn dagen begonnen af te tekenen, hem zeer onsympathiek waren. In grote trekken komt het er op neer, dat al 'wat wij achteraf in de late Middeleeuwen als aanzetten tot de wijsgerige vernieuwingen van de 17de eeuw en van nog later tijden onderkennen door Petrarca afgewezen werd.

Na al het voorafgaande zou het kunnen lijken alsof de voorstelling van Petrarca als 'de eerste moderne mens' op geen enkele manier door de feiten gestaafd wordt. Het was echter de bedoeling historisch schematisme te vermijden. Dat in Italië in de 14de eeuw grote veranderingen in het cultuurpatroon optraden en dat Petrarca in dat proces de hoofdrol heeft gespeeld blijft waar. Zijn persoonlijkheid is echter juist boeiend, omdat oud en nieuw in hem met elkaar streden, het nieuwe moeizaam uit het oude geboren werd. Als Petrarca

ons op de drempel van de Nieuwe Tijd als een ‘modern’ mens tegemoetreedt, dan is het eigenlijk voornamelijk door zijn getourmenteerd karakter, dat met de genoemde gespletenheid samenhangt. Of hij nu door aanleg voorbestemd was zijn min of meer tragische rol te spelen of dat die hem geleidelijk opgedrongen is, is uiteraard moeilijk uit te maken. Vast staat echter, dat hij bewust geleden heeft onder het besef, dat zijn humanisten-ideaal eigenlijk niet met de traditionele Christelijke levenshouding te rijmen viel. Daarin onderscheidt hij zich niet alleen van al zijn tijdgenoten, maar zelfs van alle humanisten na hem, die nauwelijks meer twijfelden aan de juistheid van hun ideeën. Geen enkel humanistisch tractaat spreekt dan ook nog zo direct tot ons als de even voortreffelijke als aangrijpende zelfanalyse, die Petrarca in 1342-'43 vorm heeft gegeven in het geschrift, dat altijd als *Secretum* wordt geciteerd, doch welks volledige titel luidt *De secreto conflictu curarum mearum*; een titel, die op zichzelf reeds naar veel later tijden vooruitwijst. Hier toont Petrarca zich, aan gene zijde van alle formele definities, als iemand, die de fase van de onschuld achter zich gelaten heeft, een onschuld, die zelfs de meest verheven en diepzinnigste scheppingen van de Middeleeuwen toch altijd min of meer tot ‘vieux jeu’ maakt. Laat Petrarca dan niet ‘de eerste moderne mens’ zijn geweest, de schrijver van het *Secretum* behoort in ieder geval meer bij onze tijd dan bij de Middeleeuwen. Of dat een verdienste is, is een andere vraag.

Amsterdam,
P.C Hoofststrdat 158

Ph. de Vries

Enige voor de Renaissance kenmerkende begrippen in de ‘Familiarium Rerum Libri’

Het is interessant om in de correspondentie van Petrarca-temidden van de bonte veelheid van ideeën het ontstaan en de ontwikkeling van die centrale denkbeelden gade te slaan, die in de hoofdwerken als de ‘Africa’ en de ‘De viris illustribus’ het meest consequent en expliciet tot uitdrukking gebracht zijn. Hier verschijnen zijn denkbeelden zonder het purper van die werken, en gevallen waarin ze onderling in tegenspraak zijn, komen herhaaldelijk voor. Toch is het niet moeilijk de belangrijkste punten te ontdekken van dat geheel van begrippen, dat Petrarca heeft doorgegeven aan hen, die zich in de door hem begonnen traditie voelden staan, de denkers en kunstenaars van de Renaissance. De meest logische uitwerking zullen zijn denkbeelden ontvangen in de vijftiende eeuw in Italië, waarna ze in de zestiende eeuw en later, verbreed ook buiten Italië, soms aanzienlijke veranderingen zullen ondergaan. Een van de belangrijkste concepten die Petrarca aan zijn opvolgers zal doorgeven, houdt in de interpretatie van de menselijke persoonlijkheid als een centrum van creativiteit, staande in een wereld die zij tegelijkertijd intuïtief en rationeel aan haar interpretaties wil en (dus) kan onderwerpen. Dit gegeven wordt in de volgende eeuw met name ontwikkeld door Leon Battista Alberti en, impliciet, door Leonardo da Vinci, en is als een kernpunt van de begripswereld van de Renaissance te beschouwen. We zullen een paar fragmenten van deze strekking uit de ‘Familiarium Rerum Libri’ nader bezien. In een van zijn beroemdste brieven beschrijft Petrarca zijn beklimming van de Mont Ventoux in de Provence¹. In de beweegredenen die Petrarca geeft voor zijn ongewone onderneming en in zijn gedachten tijdens de beklimming en het verblijf op de top komt een aantal voor de middeleeuwse mentaliteit ongewone elementen naar voren, die kenmerkend zijn voor Petrarca, en het voor de Renaissance geworden zijn.

‘Primum omnium spiritu quodam aeris insolito et spectaculo liberiore permotus, stupenti similis steti. Respicio: nubes erant sub pedibus; iamque michi minus incredibiles facti sunt Athos et Olympus, dum quod de illis audieram et legeram, in minoris fame monte conspicio. Dirigo dehinc oculorum radios ad partes italicas, quo magis inclinat animus; Alpes ipse rigentes ac nivose, per quas ferus ille

‘Aanvankelijk bleef ik stofstijf stil staan van verbazing, van mijn stuk gebracht door de ongewone lucht en het weidse schouwspel. Ik draai me om en zie de wolken onder mij, op dat moment kwam wat ik gehoord en gelezen had over de Athos en de Olympus me minder ongeloofwaardig voor, omdat ik het nu op een minder beroemde berg met eigen ogen zag. Vandaar keek ik in de richting van

quondam hostis romani nominis
transivit, aceto, si fame credimus,
saxa perrumpens, iuxta michi vise
sunt, cum tamen magno distent
intervallo’².

Italië, waar mijn hart toch het meest
naar uitgaat, en ondanks de grote af-
stand kan ik de Alpen onderscheiden,
die met eeuwige sneeuw bedekt lig-
gen, de bergen, waardoorheen eens
die verwoede vijand van de romeinse
staat is getrokken, zich met azijn een
pad banend door de rots, als we dat
tenminste mogen geloven.’

Hier zien we Petrarca op de top van de berg bijna als een god zich vermeien in de ruimte van de natuur, die zich van horizon tot horizon uitstrekt. Waaruit bestaat nu het nieuwe van Petrarca’s houding, en waar liggen die punten die hij zal uitwerken voor de toekomst, en die verschillen van de middeleeuwse reactie op een dergelijke situatie?

De ruimte van de buitenwereld, waarin hij zich hier bevindt, is totaal verschillend van de ruimte van de middeleeuwse mens, die zijn bestaan beleefde in de sacrale, besloten ruimte van het kerkgebouw, in aanwezigheid van de beeltenissen van heilige figuren. Als we de overeenkomstige ruimte bekijken op het middeleeuwse schilderij, zien we dat de sacrale ruimte maar op één manier afgebeeld kan worden: goudkleurig, zoals bij voorbeeld nog op vele werken van de oudere tijdgenoot van Petrarca, Simone Martini. Dit goud functioneert niet als afbeelding van een natuurlijk landschap als achtergrond voor de menselijke gestalten, zoals het geval is in de vijftiende-eeuwse schilderkunst, maar als symbool van het sacrale, metafysische karakter van de ruimte, als symbool van de goddelijke aanwezigheid in die ruimte, waarin zich mensen en dingen bevinden. In deze situatie is voor Petrarca op de top van de Mont Ventoux reeds grote verandering gekomen. In de kunst en wetenschap van de volgende eeuw zal de wijziging in het denken consequent en definitief doorgevoerd worden. Het verschil bestaat hierin, dat de goddelijke aanwezigheid in de schepping niet meer begrepen wordt als een interpretatie die boven de dingen staat, maar als een impliciete aanwezigheid in de dingen, die daarom in hun bestaan symbolen van het goddelijke worden. De glans van de goddelijke creativiteit, die de dingen in hun geschapen-zijn, in hun aanwezigheid, bezitten, is bespeurbaar voor de creatieve mens en wordt door hem ‘schoonheid’ genoemd. God heeft een stap terug gedaan en is uit het gezicht verdwenen achter de mens en achter de natuur. De natuur is daarom toegankelijk voor de mens, omdat hij van de teruggetrokken God het mandaat van creativiteit heeft ontvangen. Door de toegankelijkheid van de natuur voelt hij zich uitgedaagd tot het uitleven van zijn creativiteitsdrang, van zijn wil tot macht en zijn wil tot cultuurschepping, i.e. tot het structureren van de natuur. Omdat de dingen klaar staan om zich aan zijn interpretatie te onderwerpen,

ervaart hij ze als ‘schoonden ‘schoonheid’ zal nu de benaming worden voor dat verbindend element tussen mens en dingen dat op het middeleeuwse schilderij met goud werd aangegeven. Op deze wijze is voor de Renaissance de schoonheid de gesaeculariseerd nalatenschap van de middeleeuwse God. Terzijde zij opgemerkt dat een aardig voorbeeld van de saecularisatie van het goud als symbool terug te vinden is in het zoeken van Spanjaarden in Amerika naar ‘El Hombre Dorado’.

De schoonheid van mensen en dingen vindt zijn complement in die geestestoestand die voor Petrarca en de beste kunstenaars van de Renaissance de bron betekent voor hun scheppen, en die ze beschrijven als ‘liefde’. Deze liefde is de naam voor de instinctieve, irrationele en aprioristische aanvaarding van de dingen. Deze geestestoestand is dus te zien als de opvolger van de sacraal bepaald identiteit van demiddeleeuwer; in het model van de Renaissance is de middeleeuwse God nog aanwezig, maar impliciet en ongezien, zijn vertegenwoordiger en plaatsvervangend creator is nu de mens, die, zich in goddelijk zelfvertrouwen in de natuur bewegend, de inhoud van zijn denken nu expliciet gaat maken in empirisch aan de natuur ontleende vormen.

Voor Petrarca zelf is het evenwicht tussen de middeleeuwse en de nieuwe denkwereld nog uitermate labiel. Het verzoenen van die twee geeft hem grote problemen, zoals we in zijn verhaal van de beklimming lezen. Op de top van de Mont Ventoux geniet hij nog even van het uitzicht, maar voelt zich dan gedrongen de Confessiones van Augustinus op te slaan, waarin hij leest: ‘Et eunt homines admirari alta montium et ingentes fluctus maris et latissimos lapsus flummum et oceani ambitum et giros siderum, et relinquunt se ipsos’⁴. ‘De mensen zullen de hoge bergen gaan bewonderen en de ontzaglijke baren van de zee en de eindeloos breed stromende rivieren en de grenzeloze oceaan en de banen der sterren, maar van zichzelf zullen ze vervreemden’. Wanneer Petrarca zich enerzijds door de natuur getrokken voelt, beseft hij aan de andere kant de moeilijkheid die ligt in de opgave het contact met de eigen persoonlijkheid niet te verliezen. Juist deze precaire synthese tussen centraliteit en centrifugaliteit zal door mensen als Alberti worden bereikt.

De creatieve relatie tussen de mens en de natuur stelt Petrarca niet alleen in staat om de ruimte te veroveren door haar onder te brengen in rationele categorieën, maar ook de tijd en de geschiedenis worden rationeel gestructureerd. Over zijn motieven voor de beklimming lezen we:

‘Cepit impetus tandem aliquando facere quod quotidie faciebam, precipue postquam relegenti pridie res romanas apud Livium forte ille michi locus occurrerat, ubi Philippus Macendonum rex- is qui cum populo Romano bellum gessit- Hemum montem thesalicum conscendit...’⁵.

‘Eindelijk greep mij de lust om eindelijk eens te doen waarnaar ik dagelijks verlangd had, vooral toen de vorige dag bij het herlezen van de geschiedenis van Rome in Livius mijn oog toevallig getroffen was door die passage waarin verhaald wordt dat Philippus, de koning van Macedonië – degene die het Romeinse volk heeft beoorloofd – de Hemus, een berg in Thessalië, heeft beklommen.

Hier zien we dat het begrip van Petrarca voor de natuur en de mens daarin dieper gaat dan het louter visuele aspect, zoals de rationele en meetbare weergave van de wereld die de vijftiende-eeuwse schilderkunst biedt ook de verschijningsvorm is van de daarachter liggende geestelijke discipline. Evenzeer als van de plaats van de mens in de ruimte is Petrarca zich bewust van het zijn van de mens in de tijd. Hij weet dat er een traditie bestaat van handelen in de historie, en zal vanuit dat besef trachten een rationele structuur daarin aan te brengen. Daarom onderkent hij het bestaan van politieke macht, waarvan immers de koning het hoogste symbool is, als een van de verschijningsvormen van het bestaan van de mens in de wereld. De politieke macht wordt nu opgevat als een logisch product van die creativiteit die de natuur aanvaardt en via logische methodes tot een cultuurproduct vormt. De categorieën van de Renaissance-schilder zullen vorm en kleur zijn, waarmee hij een rationeel herkenbaar landschap achter zijn figuren zal schilderen. De kunstenaar-wetenschapsman zal de methode van experiment en inductie ontwikkelen. De kunstenaar-politicus zal inductief nieuwe methodes moeten ontwikkelen uit een louter empirische bestudering van de gang der dingen en der mensen, de geschiedenis. De man die in de hoogste mate het intuïtieve inzicht paart aan daaruit rationeel afgeleide methodes om zijn begrip in daden om te zetten zal het ideaal van de virtus (deugd) het dichtst benaderen. Tegenover deze virtus zal ook de fortuna volgens Alberti machteloos zijn. Zover is Petrarca echter nog lang niet. Een rationalisering van de geschiedenis moet voor hem in de eerste plaats een harmonie tot stand brengen tussen de Christelijke en de gesaeculariseerde periodisering van de geschiedenis. De Christelijke indeling in een periode van duisternis voor Christus’ geboorte en de periode van licht daarna is voor hem als zodanig gegeven. Het probleem ligt in de verklaring van glorie en verval van het niet-Christelijke Rome. Een cyclus-theorie op zichzelf kan Petrarca en de Renaissance-historici niet bevredigen. Een cyclusindeling is immers een typisch irrationaliseringsproces van de tijd. Om die reden worden glorie en ondergang van Rome verbonden aan de voor de nieuwe mens van de Renaissance kenmerkende eigenschap van de

virtus. De 'Africa' heeft voor Petrarca de functie van het beschrijven van de virtus in de historie. De met virtus begiftigde mens vertoont in zijn karakter het irrationeel optimisme, de scheppingswil enerzijds, en anderzijds het vanuit deze basis opererend realisme en rationalisme, Petrarca en zijn opvolgers zullen dikwijls de figuur van Hercules gebruiken om dit model van een creatieve en rationalistische mens, die de inertie van de dingen overwint, te beschrijven; en beschrijven van dit model, in het verleden van Rome's historie en concreet in de eigen tijd als richtlijn voor denken en handelen is uiteraard het beschrijven van een ideaal. Als combinatie van streven en waarnemen vormt de met virtus begiftigde mens voor Petrarca de schakel tussen de geschiedenis in het verleden en die in de toekomst. Rome en Italië behoeven zich slechts de wilsinspanning te getroosten om zich van hun virtus bewust te worden en hun historische rol van dragers van het Imperium, i.e. de politieke vorm van de virtus, weer te kunnen vervullen. Uit dit besef groeit het enthousiasme van Petrarca voor de zaak van Cola di Rienzo.

Met het begrip virtus ten nauwste verbonden is de 'gloria' en de 'fama'. Ze worden gezien als de sociale en culturele reflectie van de virtus. De daden van de met virtus begaafde mens zullen noodzakelijk waard zijn om het voorwerp te worden van roem en eer, omdat de gehele situatie waarin een en ander zich afspeelt door die virtus geschapen is uit de gewillige, maar nog ongedifferentieerde natuur. Van deze fama als logisch gevolg van het handelen van de 'virtuoze' mens zegt Petrarca: 'Optabilior est enim non modo labor sed mors quoque cum gloria quam quies ingloria'⁶; 'Immers, niet alleen inspanning . maar zelfs de dood vergezeld van roem is verkieslijker dan in vergetelheid te rusten'. We moeten deze gloria in feite ruimer verstaan dan het begrip 'roem', het begrip betekent veeleer een (voort)leven in de geest en het geheugen der mensen, het bestaan in een cultuurtraditie. Weer valt op het correlaat met de virtus: zoals deze de mens verzelfstandigt in de contemporaine situatie, verzekert de gloria hem van een plaats in de ruimte van de tijd. Daarom schrijft Petrarca over de fama; dat ze is de 'virtutis comes ac nuntia' en 'Hec est que benemeritos et viventes in terris celebrat et extinctos ad celum effert cumque eternitate victuros elicit e sepulcris'⁷. 'ze is de metgezel en berichtgeefster van de virtus' en 'De fama is het die degenen die zich goed gewerd hebben bij hun leven bekend maakt en hen na hun dood ten hemel voert, voorbestemd tot een eeuwig onsterfelijk leven'.

Het is duidelijk dat de virtus van Petrarca en ook van de vijftiende eeuw niet dat absoluut stellen van het wils-element vertoont, waardoor hij in wezen degenereert en leidt tot irrationeel en dus volgens de norm van de virtus van Petrarca niet-begrijpend handelen, waaraan de macchiavelliaanse Vorst lijdt. De virtus van Petrarca is een vorm van harmonie, ook tussen rede en moraal. Chronologisch en dialectisch staat ze immers nog zeer dicht bij haar oorsprong, de sacrale relatie tussen mensen en dingen.

‘profecto enim necessaria regnantibus
virtus heroyca, quam Virgilius
‘ardentem’, Lucanus ‘igneam’ vocat;
nisi nascenti divinitus data sit, haud
facilis est quesitu⁸.

‘ongetwijfeld hebben regeerders de
heroïsche virtus nodig, die Vergilius
‘brandend’ noemt, en Lucanus ‘als
van vuur’, voor wie die niet bij zijn
geboorte van Godswegen heeft gekre-
gen is het verwerven ervan uiterst
moeilijk’.

De virtus is een ideaal waarbij het handelen in de stoffelijke wereld organisch voortvloeit uit de scheppende bezigheid van de geest. Van een isoleren van het denken, of van een denken alleen over het denken is geen sprake bij Petrarca. Wanneer hij het heeft over het belang van de ervaring, schijnt hij regelrecht vooruit te denken naar Leonardo da Vinci. ‘Experientia mater est artium’⁹. ‘De ervaring is de moeder der kunsten’.

In het complexe karakter van het virtus-ideaal, waaromheen, als de planeten om de zon, de eruit voortvloeiende begrippen van gloria en fama cirkelen (er zijn nog andere) zijn steeds de twee richtingen van geestelijke activiteit, die in een subtiel samenspel gecombineerd worden, te herkennen: de centripetaliteit van de Middeleeuwen en de centrifugaliteit van de Renaissance, scheppingskracht die zich -uitdrukt in aan de natuur ontleende vormen en zich toch van haar centrale plaats bewust blijft. Een blik op de velerlei bizarriteiten van het dionysische die reeds in de latere, zestiende-eeuwse Renaissance hun gekweldheden ten toon spreiden, doet des te meer waardering ontstaan voor de geestkracht van Petrarca.

*Zandvoort,
Brederodestraat 13*

Th.E.H. Huygen

Noten

- 1 Passages uit de *Familiarium Rerum Libri* zijn geciteerd naar de editie van Vittorio Rossi, *Le Familiari* (Florence 1933 ss.)
- 2 Rossi, IV 1, 17-18.
- 3 cf. voor Petrarca: E.H. Wilkins, *Life of Petrarch* (Chicago 1961), 251 en 252.
- 4 Rossi, IV 1,27.
- 5 Rossi, I V 1,2.
- 6 Rossi, XIII 4,19.
- 7 Rossi, IX 11,3 en 5.
- 8 Rossi, XV 5,8.
- 9 Rossi, XXII 14,59.

Literatuur

Het reeds genoemde boek van Wilkins geeft een opsomming van de geleerden, die bijgedragen hebben tot onze kennis van leven en denken van Petrarca. Een Nederlandse inleiding is:

Dr. J.H. Waszink, *Bloesentij der Letteren, Het humanisme van Francesco Petrarca* (Arnhem 1951).

Over de in dit artikel aangesneden problemen in het bijzonder, bijvoorbeeld:

J.H. Whitfield, *Petrarch and the Renascense* (New York 1965).

E. de Bruyne, *Geschiedenis van de Aesthetica. De Renaissance* (Antwerpen-Amsterdam, 1951).

Francesco Petrarca en Leonzio Pilato

Van Petrarca zijn meer dan vijfhonderd brieven bewaard in vier bundels: *Epistulae ad familiares*, *Epistulae variae*, *Epistulae sine nomine* en *Epistullae de rebus senilibus*. Tot de laatstgenoemde bundel behoren de twee brieven, waarvan hieronder de Latijnse tekst met een Nederlandse vertaling volgt. Zij zijn gericht aan Johannes de Certaldo, zoals Boccaccio gewoonlijk in het Latijn heet, en handelen over Leonzio Pilato. Beide geven niet alleen een goede indruk van Petrarca's bedrevenheid als epistograaf, maar brengen ons ook in kennis met de eerste humanistische pogingen de Griekse taal en literatuur machtig te worden. Petrarca en, in sterker mate, Boccaccio hebben de stoot gegeven tot de herleving van de *studia Graeca* in het Westen gedurende de tweede helft van de veertiende eeuw; zij waren ook de eerste humanisten, die belangstelling hadden voor Griekse handschriften.

Hoe Petrarca zijn kennis van de Griekse literatuur, geput uit de Latijnse auteurs (die voor hem verreweg de belangrijkste waren en bleven), wilde vergroten door terug te gaan naar de Griekse bronnen zelf, is door Pierre de Nolhac uiteengezet in een afzonderlijk hoofdstuk 'Pétrarque et les auteurs grecs' van zijn mooie boek *Pétrarque et l'Humanisme*.¹ Daar lezen wij ook over Petrarca's ontmoeting met Leonzio Pilato, die, hoewel steeds op doorreis, zich een tijdlang wilde ophouden ten huize van Petrarca's vriend en bewonderaar Boccaccio om hun beiden van dienst te zijn met zijn kennis van het Grieks. In zijn biografie van Boccaccio heeft Henri Hauvette daarom aan deze figuur eveneens aandacht besteed.² Tenslotte is niet lang geleden door Agostino Pertusi een afzonderlijke monografie gewijd aan Leonzio Pilato en zijn Homerusvertalingen, die de hoofdrol speelden in zijn relaties met Petrarca en Boccaccio.³ Aan de werken van De Nolhac, Hauvette en vooral Pertusi, benevens aan het zeer verhelderende boek van DJ. Geanakoplos *Greek Scholars in Venice*⁴ zijn hoofdzakelijk de gegevens ontleend voor de nu ter inleiding van Petrarca's brieven volgende opmerkingen.

Petrarca twijfelde niet aan de hoge kwaliteit van de Griekse literatuur; de Latijnse auteurs zouden niet met zoveel ontzag en waardering gesproken hebben over hun Griekse voorgangers, zoals bijvoorbeeld Cicero over Plato, Horatius over Homerus.⁵ En niet tevreden met zijn kennis, die hij uit de tweede hand over hen had opgedaan, koesterde hij het verlangen de Griekse auteurs uit hun eigen werken te leren kennen.

Hoe was dit verlangen te verwezenlijken? In Latijnse vertaling was de Griekse literatuur in Petrarca's tijd nog vrijwel geheel ontoegankelijk.⁶ Weliswaar heeft hij Flavius Josephus in het Latijn gelezen evenals Plato's *Timaeus* in de vertaling van Calcidus,⁷ maar zulke vertalingen waren uitzonderingen. Van

Homerus bijvoorbeeld bestond geen enkele Latijnse versie. Petrarca kon zich slechts een gebrekkige voorstelling maken van de inhoud der Homerische gedichten uit de aan Ausonius toegeschreven *Periochae* en uit de zogenaamde *Homerus Latinus*, een uittreksel van de *Ilias*.⁸

Wat de lectuur van de Griekse auteurs in hun eigen taal betreft, deze vereiste een kennis van het Grieks, die, zoals wij nog zullen zien, toen zeer moeilijk te verwerven was. Griekse teksten, in Italië en Frankrijk bepaald geen courant artikel, bezat Petrarca wel. In de tijd, dat hij niet ver van Avignon in Vaucluse een landhuis bewoonde (van 1337 tot 1353), telde zijn bibliotheek één Grieks handschrift, dat volgens hemzelf minstens zestien dialogen van Plato bevatte. Een tweede ontving hij, korte tijd nadat hij Frankrijk voorgoed verlaten had, uit Byzantium, en wel van Homerus, die met Plato door hem als de belangrijkste representant van de Griekse geest werd beschouwd. In Avignon, waar de pauselijke curie toen gevestigd was, plachten namelijk gezanten van de keizer van Byzantium te komen om over de hereniging van de Griekse en de Latijnse kerk te onderhandelen. Petrarca had geen hoge dunk van de Byzantijnen: de oude Griekse literatuur kenden zij volgens hem niet meer; bovendien waren deze ongeletterde Graeculi inermes: ze konden niet meer vechten ook.⁹ Niettemin knoopte Petrarca betrekkingen met hen aan in de hoop door hun bemiddeling uit het Oosten klassieke handschriften in handen te krijgen. Een van hen, Nikolaos Sigeros (die hij al in 1348 te Verona had leren kennen), zond hem aan het eind van 1353 of in het begin van 1354 uit Byzantium een Griekse Homerus. Zijn geluk zou volkomen zijn, schrijft Petrarca in zijn bedankbrief aan de Byzantijn, als deze zelf met Homerus meegekomen was; dan zou hij met zijn hulp Grieks kunnen leren en van het geschenk ten volle genieten. Nu echter is Homerus stom voor hem, of liever: hij is doof voor Homerus. Toch verheugt hij zich alleen al bij de aanblik van de Griekse dichter, die hij telkens in de armen neemt met de verzuchting, dat hij hem zo graag zou kunnen verstaan.¹⁰

Naast zijn Plato en zijn Homerus had Petrarca nog wel meer Griekse auteurs in zijn bibliotheek een plaats willen geven, want hij verzocht Sigeros hem ook nog een Hesiodus en een Euripides te sturen.

Petrarca lieft het in het Grieks nooit zover gebracht, dat hij zijn Homerus kon begrijpen. Het was ook niet eenvoudig zich deze taal eigen te maken. Een Griekse grammatica of een Grieks woordenboek was er niet, zodat men aangewezen was op de *viva vox* van een leermeester. En om die te vinden! Slechts eenmaal, vertelt Petrarca in dezelfde brief aan Sigeros, was hij in de gelegenheid geweest om in Avignon les te nemen bij een theoloog, die uit Byzantium gekomen was met hetzelfde doel als later Sigeros, Barlaam geheeten.¹¹ Van deze geleerde kreeg Petrarca in de zomer van 1342 dagelijks les. Maar Barlaams verblijf in Avignon was niet van lange duur. Nadat hij overgegaan was tot de Latijnse kerk, werd hij door de paus benoemd tot bisschop van Gerace in Calabrië, en nog wel op aanbeveling van zijn leerling Petrarca, die zichzelf op die manier van zijn leermeester beroofde. Opmerkenswaard is

nog, dat Barlaam van origine geen Byzantijn was, maar een Calabriër. In Zuid-Italië en op Sicilië was het Grieks toen nog een levende taal.¹²

Veel resultaat heeft het dagelijks onderwijs van Barlaam Petrarca niet opgeleverd. Op goede gronden concludeert Pierre de Nolhac, dat het niet meer inhield dan een zeer oppervlakkige oriëntatie in de eerste beginselen. Bovendien was Petrarca geen ijverig leerling.¹³ Geen wonder dus, dat hij – om zijn eigen woorden te gebruiken – niet meer dan een *elementarius graius* werd en zijn Homerus niet kon lezen. Italianen, die meer kennis van het Grieks bezaten, zouden eerst gevonden worden onder de leerlingen van Manuel Chrysoloras (1350-1415), een Byzantijns diplomaat, die van 1397 tot 1400 aan de universiteit van Florence zijn moedertaal doceerde en van wie Geanakoplos terecht zegt: ‘it was with his coming that we may speak of the true beginning of Greek studies in Italy.’¹⁴ De beste methode volgden echter humanisten als Guarino van Verona (l 370-1460),¹⁵ Giovanni Aurispa (1370-1459)¹⁶ en Francesco Filelfo (l 398-1481),¹⁷ van wie de eerste een leerling was van Chrysoloras, de beide anderen diens opvolgers op zijn leerstoel te Florence: zij gingen een tijdlang in Byzantium wonen. Van Filelfo is bekend, dat hij na een verblijf van zeven jaar in de keizerstad als een halve Griek in Venetië terugkeerde, met een Griekse vrouw en een Griekse baard.

Homerus zou voor Petrarca voor immer een gesloten boek gebleven zijn, als hij niet in de winter van 1358-59 te Padua, de universiteitsstad van Venetië, Leonzio Pilato ontmoet had. Petrarca hield – terecht¹⁸ – Leon of Leo, zoals hij Pilato placht te noemen, voor een Calabriër, hoewel deze zelf voor een volbloed Griek wilde doorgaan, geboortig uit Saloniki in Thessalië, en beweerde een leerling te zijn van Barlaam.¹⁹ In Saloniki, waar Barlaam enige malen verblijf hield, zou hij dit inderdaad geweest kunnen zijn.²⁰ Hoe dit ook zij, hij kende Grieks. Ofschoon Pilato de taal van Rome slechts gebrekkig hanteerde, vertaalde hij op Petrarca’s verzoek een deel van de *Ilias* (om precies te zijn ‘de eerste vijf boeken) in het Latijn.²¹ Toen hij daarna naar Avignon wilde vertrekken om daar zijn geluk te beproeven, wist Boccaccio hem te bewegen naar Florence te komen. Hij nam hem op in zijn huis en, toen hij in 1361 wist te bereiken, dat aan de universiteit (*studium*) van Florence – voor het eerst in het Westen sinds de oudheid – Grieks gedoceerd zou worden, bezorgde hij Pilato de leeropdracht.²² De belangstelling voor de Griekse colleges was niet overweldigend: behalve Boccaccio vormden nog twee of drie Florentijnen het gehoor. Maar de voornaamste taak, die Pilato in overleg met Petrarca was opgelegd, verrichtte hij ten huize van Boccaccio: het vertalen van de volledige Homerus. Het trof, dat er in Padua een handschrift van Homerus te koop was, zodat Petrarca zijn eigen exemplaar daarvoor niet ter beschikking hoefde te stellen.

Vanaf de herfst van 1360 werkte Leonzio aan zijn vertaling. In zijn beroemde *Epistola ad Homerum* (Fam. 24,12) maakte Petrarca de dichter zelf al deelgenoot van zijn blijdschap over het feit, dat zijn bibliotheek behalve de

Griekse nu eindelijk ook de Latijnse Homerus zou herbergen: 'Bij Hercules! Niet heeft Penelope langer tijd en met groter verlangen naar uw Ulixes uitgezien dan ik naar u.'

Petrarca had Sigeros eens ervoor bedankt, dat deze hem de poëzie van Homerus had gezonden niet in vertaling, maar in haar zuivere, onbedorven vorm, zoals zij uit diens goddelijke geest gevloeid was.²³ Blijkbaar had hij het voorgoed opgegeven Homerus nog in het Grieks te lezen en nam hij nu gaarne genoegen met een Latijnse vertaling. Hij maakte zich niet eens illusies over de kwaliteit daarvan. Tegenover Boccaccio sprak hij de vrees uit, dat het wel een letterlijke woord-voor-woord overzetting zou worden, een vorm van vertaling, waarin de meest welsprekende dichter tot een stamelaar wordt.²⁴ Gezien Leonzio's gebrekkige kennis van het Latijn kon Petrarca moeilijk anders verwachten. Hij bezat trouwens al een proeve van vertaling, waarin Pilato volgens dezelfde methode te werk was gegaan en waarnaar hij in de brief aan Boccaccio ook verwijst.²⁵ Maar in ieder geval stemde het Petrarca tot grote voldoening, dat hij nu eindelijk de inhoud der Homerische gedichten volledig zou leren kennen. Om dezelfde reden hoopte Boccaccio een Latijnse Homerus te bezitten, speciaal om daaraan gegevens te ontleen voor zijn *Genealogia deorum gentilium*, ook al heeft hij gedurende de tijd van bijna driejaren, die Pilato bij hem doorbracht, wel zijn best gedaan om van zijn gast ook iets op te steken op het gebied van de Griekse taal, zij het zonder veel succes.²⁶

Men kan zich afvragen, waarom Petrarca niet zelf Leonzio Pilato in huis genomen had. Hij had zich dan onder diens leiding enige jaren lang kunnen toeleggen op de lectuur van zijn Griekse Homerus. Vermoedelijk was - Petrarca's afkeer van de persoon van Leonzio sterker dan zijn verlangen Grieks te leren.²⁷ Boccaccio geeft in het vijftiende boek van zijn *Genealogia*, waar hij herhaaldelijk Pilato citeert, een portret van zijn Griekse leermeester, dat weinig flatteus is: Pilato was een man met een schrikwekkend voorkomen; hij had een lelijk gezicht, een lange baard en een zwarte haardos; hij was altijd in gedachten verzonken; verder was hij een ongemanierd en onbeschaafd heerschap. Maar Boccaccio, zelf een *elementarius graius* net als Petrarca, voegt daaraan een positief getuigenis toe, dat veel goed maakt, al is de juistheid ervan later zeer in twijfel getrokken:²⁸ Pilato kende voortreffelijk Grieks; hij was *literarum græcanim doctissimus*.²⁹ Waarschijnlijk besefte Petrarca, de galantuomo die voor zijn eigen uiterlijk en kleding veel aandacht had, dat hij de voortdurende aanwezigheid van zo'n ongelikte beer niet zou kunnen verdragen; 'son amour du grec,' merkt Hauvette op, 'n'allait pas jusqu'à ce degré d'héroïsme.'³⁰

Er was nog iets, dat Petrarca in Leo niet aanstond. Uit de twee brieven, waarvan tekst en vertaling volgen, blijkt, dat Leo als 'Griek' allerminst het geloof van Petrarca in de superioriteit van de Romeinse geest kon delen. Zij irriteerden elkaar blijkbaar wederzijds. Toen Leonzio later na de voltooiing van de Homerusvertaling bij Petrarca in Venetië was, heeft hij zelfs in diens tegenwoordigheid gescholden op Italië en alles wat Latijns was.

Wat Latijns is of Romeins, is Petrarca heilig. Vergeleken bij het Imperium Romanum is elk ander wereldrijk slechts kinderspel geweest. Heel de geschiedenis is niets anders dan de roem van Rome, die eerst tegelijk met de wereld zal vergaan. En deze geschiedenis is niet afgesloten: eens zal Rome, *Roma aeterna*, herrijzen als *caput mundi*.³¹ Wij vinden deze opvatting bijvoorbeeld geformuleerd in Petrarca's polemiek in 1373 met een Frans jurist, die het pontificaat blijvend gevestigd wilde zien op Franse bodem en die het waagde Avignon, dat Babylon van het Westen, Jeruzalem en de heilige stad Rome Jericho te noemen.³² Petrarca, die Homerus bestudeerde in de inmiddels voltooide vertaling van Leonzio Pilato, richt zich dan verontwaardigd tot de Franse barbaar met de Homerische uitroep - een nieuw geluid in de literaire wereld van het Westen: *Quod verbum sepem dentium transivit?*³³

Petrarca heeft in 1359 de ruige Calabriër niet bij zich willen houden om onder diens leiding zijn sinds lang onderbroken Griekse studiën weer op te vatten; dat ging ongetwijfeld boven de krachten van zijn teergevoelig gestel. Wellicht was Leonzio Pilato van zijn kant evenmin bereid om voor lange tijd bij Petrarca zijn intrek te nemen. Zoals wij reeds weten, bood Florence echter de ruimte, waar de Homerusvertaling tut stand kon komen. Op een afstand volgde Petrarca met intense belangstelling en met groeiend ongeduld het werk, dat daar verricht werd.

Toen de vertaling klaar was, verliet Leonzio Florence. Na een intermezzo van bijna drie jaar hervatte *homo ille vagus*, zoals hij door Boccaccio genoemd wordt,³⁴ zijn oude zwerversleven. Boccaccio zelf ging ook op reis, eerst naar Napels en vandaar naar Venetië. Petrarca, na zijn vertrek uit Vacluse overal en nergens thuis, woonde daar sinds 1361 in het Palazzo delle due Torri aan de Riva degli Schiavoni. Bij hem logeerde Boccaccio in 1363 van begin mei tot in augustus. In diezelfde tijd herbergde Petrarca nog een andere gast: Leonzio Pilato. Zo waren de drie, die bij de Homerusvertaling betrokken waren, bijeen, misschien voor het eerst, maar in ieder geval voor het laatst. Toen Boccaccio naar Florence teruggekeerd was, ging Pilato tegen het einde van de zomer sloop naar Byzantium, hoewel Petrarca hem de reis ontraden had. Hij kreeg van zijn attente gastheer nog een Terentius als reislectuur mee. Maar toen Petrarca spoedig uit Byzantium een brief ontving, waarin Leonzio weer een beroep deed op zijn gastvrijheid en tevens om zijn voorspraak vroeg bij de keizer van Constantinopel, liet hij deze onbeantwoord. Hij had kennelijk genoeg van Pilato, van zijn ongemaniërdheid, zijn baard, zijn Griekse kledij. Nog in december 1365 verzekert hij Boccaccio in een brief, dat hij Pilato nooit meer terug zal roepen, zelfs al vraagt deze erom; hij had stellig verdiensten voor de studie, maar heeft zich door zijn afstotendheid en opzettelijk choqueren, kortom door zich als een wild dier te gedragen onmogelijk gemaakt; hij, die - met een aanmatiging, die nimmer past, maar allerminst, wanneer men arm is - de weelde van Florence heeft versmaad, moet nu maar zuchten in de armoede van Byzantium; hij heeft op de beschaving van Italië gescholden en mag, wat Petrarca betreft, nu oud worden

in de woeste bossen van Thessalië en de Griekse wormen tot voedsel dienen; hij maait, wat hij heeft gezaaid: soms straft het kwaad zichzelf.³⁵ Later, toen Leonzio op het schip, dat hem naar Venetië zou terugbrengen, om het leven gekomen was, werd Petrarca blijkbaar gehinderd door zijn bruuske ontoegeeflijkheid: in de tweede hieronder volgende brief verontschuldigt hij zich tenminste uitvoerig voor het feit, dat hij Pilato's brief niet beantwoord heeft (hij beroept zich daarbij zelfs op een raadgeving van Boccaccio), en maskeert hij zijn verlegenheid met uitbundige betuigingen van medelijden en een ironisch-groteske beschrijving van Leonzio's levenseinde.

De vertaling van Leonzio had Petrarca nog niet te zien gekregen, omdat deze eerst gecopiëerd moest worden. In de hieronder volgende brief van 1 maart 1365³⁶ verzocht hij Boccaccio een fragment van de *Odyssee* voor hem af te schrijven, de passage waar Odysseus naar de onderwereld afdaald, in de mening dat Homerus daar een beschrijving gaf van de Liparische eilanden, de Lago Averno en de Monte Circeo, die hij voor een van zijn werken zou kunnen gebruiken.³⁷ Na dit fragment zou Boccaccio nog in 1365 een afschrift van de *Ilias* en een deel van de *Odyssee* naar Venetië gestuurd hebben, dat Petrarca echter in januari 1366 nog niet ontvangen had (zie onze twee brief). Later echter kan Petrarca zijn vriend berichten, dat dit afschrift eindelijk gearriveerd is tot grote vreugde van hemzelf en van alle bewoners van zijn bibliotheek, hetzij Grieken hetzij Latijnen.³⁸ De rest van de *Odyssee* ontving hij later eveneens.³⁹ De kopie van Boccaccio liet hij door een van zijn secretarissen, Giovanni Malpaghini van Ravenna, afschrijven in twee delen, die thans bewaard liggen in de Bibliothèque Nationale te Parijs.⁴⁰

Het Parijse handschrift laat zien, dat Petrarca's bezorgheid ten aanzien van de kwaliteit van Pilato's vertaling niet ongegrond was.⁴¹ De Griekse tekst is woord voor woord in het Latijn overgezet. Pilato kende stellig te weinig Latijn. Het resultaat is dan ook niet fraai en hier en daar onbegrijpelijk. Petrarca heeft echter het handschrift gelezen en van aantekeningen in de marge voorzien. Deze noten houden plotseling op bij *Od.* 2,242. Heeft Petrarca's na 1370 steeds slechter wordende gezondheid hem belet het ongetwijfeld moeizame werk voort te zetten? Of heeft Homerus – althans in deze Latijnse versie – hem toch minder geboeid dan hij verwacht had?⁴²

Een aantal jaren geleden heeft Agostino Pertusi vastgesteld, dat de interlineaire woord-voor-woord vertaling van een deel van Euripides' *Hecuba* in twee codices van de Biblioteca Medicea Laurenziana te Florence door Leonzio Pilato zelf geschreven is.⁴³ Deze ontdekking heeft hem in staat gesteld ook de interlineaire vertalingen van de *Ilias* en de *Odyssee* in twee handschriften van de Biblioteca Marciana te Venetië als autographa van Pilato te identificeren.⁴⁴ Aan de betrekkingen van deze autographa enerzijds tot Petrarca's te Parijs bewaarde exemplaar en de daarvan afgeleide handschriften, anderzijds tot een aantal handschriften, die op andere wijze op Pilato's vertaling teruggaan, heeft Pertusi in zijn in het begin van dit artikel genoemde boek een diepgaande studie gewijd.

Dum nil serium quod scriberem adesset, et omnino aliquid scribere mens esset, quod memoriae proximum fuit arripui. Leo noster, vere Calaber, sed ut ipse vult Thessalus, quasi nobilior sit Graecum esse quam Italum, idem tamen ut apud nos Graecus sit, apud illos puto Italus, quo scilicet utrobique peregrina nobilitetur origine; hinc Leo, inquam, undecumque magna bellua, me nolente, frustra que diu ac multum dissuadente, surdior scopulis, ad quos ibat, tuum post abitum hinc abiit. Nosti hominem et me nosti; an is tristior, an ego laetior, haud facile iudices. Itaque, veritus ne convictu assiduo fortassis inficerer (est enim animi aegritudo non minus contagiosa quam corporis), abire passus sum, ad quam tenendum alio quam precum vinculo opus esset, dato illi viae comite comico Terentio, quo incredibiliter delectari eum animadverteram, saepe stupens quid commune habere posset Graius ille moestissimus cum hoc Afro iucundissimo. Sic e contra nulla tanta similitudo quae non aliquid dissimulet.

Omdat er niets te schrijven valt, dat van belang is, en ik toch beslist iets wil schrijven, neem ik maar wat mij nog vers in het geheugen ligt. Onze Leo, die in werkelijkheid een Calabriër is, maar zoals hij zelf beweert een Thessaliër, alsof het voornamer is een Griek dan een Italiaan te zijn, maar tevens met de bedoeling, denk ik, dat hij bij ons een Griek en bij die lieden daarginds een Italiaan is, om zich namelijk zowel hier als daar op zijn buitenlandse afkomst te kunnen beroemen – Leo dan, dat grote ondiep, waar hij ook vandaan moge komen, is tegen mijn zin en ondanks mijn herhaalde en dringende waarschuwingen, dover dan de klippen waarheen hij wilde gaan, na uw vertrek van hier vertrokken. Ge kent de kerel en ge kent mij; ge zoudt moeilijk kunnen zeggen, wat van beide groter is, zijn neerslachtigheid of mijn opgewektheid. Daarom heb ik hem maar laten gaan, uit vrees dat ik wellicht door zijn voortdurend gezelschap besmet zou worden; krankheid van geest is immers niet minder besmettelijk dan die van het lichaam. Ik kan hem kwalijk vastbinden, als hij op mijn dringend verzoek niet wil blijven! Als reisgenoot heb ik hem de blijspeldichter Terentius meegegeven, die hem, zoals ik gemerkt had, ongelooflijk amuseerde, waarbij ik me dikwijls stomverbaasd heb afgevraagd, wat nu die met somberheid overgoten Griek gemeen kon hebben met deïe allerinnemendste Afrikaan.⁴⁶ Zo is er ook omgekeerd geen

Abiit ergo sub aestatis exitum multa me coram saepe in Italiam Latinumque nomen accerime invectus. Vix illum pervenisse diceres, dum ex insperato barba et crinibus suis horridior maiorque ad me rediit epistola, ubi inter multa ceu terram caelestem, damnatam modo, laudat atque amat Italiam dilectamque Graeciam odit, laudatumque Byzantium execratur. Et ut se iubeam ad me venire, tanta rogat instantia, quanta vix Petrus naufragans imperantem fluctibus Christum orat. Ego rideo mirorque hanc iudiciorum tantam vertiginem tam brevi temporis spatio, immo ne id quidem miror, scio enim animo, qui radices in sapientia et virtute non egerit, nihil esse mobilius, cuius rei causas fortasse alias, sed unam haud ineptam ut pagani hominis apud Senecam legisse potes, in eo libro quo Elbiam consolatur....

Non leo Marmaricus dum febrit caveis lustrandis ardentior crebiorque quam hic noster provinciis peragrandis, et, ut auguror, nisi rationis officium pauperies occupasset, non leo esset ille, sed volucris. Gaudeo hercle verbis incredulum rebus admonitum et saxeam illud caput experientia emollitum. Cete-

gelijkenis zo groot of zij maskeert enig verschil.

Hij is dus weggegaan tegen het eind van de zomer, nadat hij herhaaldelijk in mijn tegenwoordigheid heftig uitgevaren was tegen Italië en alles wat Latijns is. Je zou gezegd hebben, dat hij nog maar nauwelijks het doel van zijn reis bereikt kon hebben, of onverwachts kreeg ik een brief nog onverzorgd en nog langer dan zijn baard en zijn haren, waarin hij onder andere het zoeven verdoemde Italië hemelhoog prijst als een paradijs, het beminde Griekenland verfoeit en het geprezen Byzantium vervloekt. En hij vraagt, of ik maar wil schrijven, dat hij bij mij moet komen. Wanneer Petrus in de zee verzinkt, kan zijn bede tot Christus die de golven gebiedt nauwelijks zo dringend zijn.⁴⁷ Ik lach en verbaas me erover, dat iemands gevoelens zo radicaal kunnen omslaan in zo kort tijdsbestek, of liever ik verbaas mij er niet eens over, want ik weet, dat niets veranderlijker is dan een geest, die niet in wijsheid en deugd geworteld is. Onder de verklaringen, die u wellicht van dit verschijnsel kent, is er één, die u bij Seneca gelezen kunt hebben in dat boek, waarin hij Helvia troost, een verklaring die, in aanmerking genomen dat hij door een heiden gegeven is, geenszins dwaas is. ...⁴⁸ Zoals een koortsige Lybische leeuw al maar door zijn kooi loopt, zo doorkruist onze Leo driftig en rusteloos landen, en als zijn lege beurs niet de taak van het redelijk verstand had overgenomen, zou Leo naar ik vermoed geen leeuw maar een vogel zijn. Bij Hercules, het doet mij genoegen, dat hij die mijn woorden niet wilde

rum neque constantiae suae fido neque vel naturam vel aetatem, etsi ipse aliud spondeat, mutandis moribus aptam reor. Vnum praeterea, quod ridebis, precibus inserit, ut pro eo scilicet apud Constantinopolitanum imperatorem litteris intercedam, cuius mihi nec visa facies nec auditum nomen; Leo tamen me sic illi ut Romano imperatori notum ac familiarem, quia cupit, etiam opinatur, quasi qui in imperii titulo conveniunt, unum sint, prope suo iure id quidem; Graeci enim Constantinopolim alteram Romam vocant; quam non parem modo antiquae, sed maiorem corporibus ac divitiis effectam, dicere ausi sunt. Quod si in utroque verum esset, sicut in utroque, Sozomeni hoc scribentis pace dixerim, falsum est, certe viris, armis, at virtutibus et gloria parem dicere, quamvis impudens, Graeculus non audebit.

Postremo autem ne amici volatilis tam verbosa mentio frustra sit, redit hic in animum te precari, ut Homericae partem illam Odysseae, qua Vlysses it ad Inferos, et locorum quae in vesti-

geloven door de feiten vermaand is en dat die kop van steen van hem door de ervaring wat zachter is geworden. Overigens heb ik geen vertrouwen in zijn standvastigheid en evenmin ben ik van mening, dat zijn aard of zijn leeftijd, ook al belooft hij zelf anders, nog verandering van gedrag toelaat. Bovendien voegt hij aan zijn verlangens één ding toe waarom u zult lachen, het verzoek namelijk dat ik schriftelijk voor hem bemiddel bij de keizer van Constantinopel, wiens gezicht ik nooit gezien en wiens naam ik nooit gehoord heb. Toch denkt Leo, omdat hij dit nu eenmaal graag wil, dat mijn persoon de keizer van Constantinopel even bekend en vertrouwd is als de keizer van Rome,⁴⁹ alsof allen, die de titel van keizer gemeen hebben, één pot nat zijn! En van zijn kant gezien denkt hij dit bijna terecht. De Grieken noemen immers Constantinopel een tweede Rome en zij hebben het bestaan te zeggen, dat deze stad niet alleen het antieke Rome evenaart, maar nog overtreft in aantal burgers en in rijkdom.⁵⁰ Indien dit in beide opzichten net zo waar zou zijn als het in beide opzichten – Sozomenus⁵¹ die dit schrijft vergeve het mij – gelogen is, dan mag een Griekje weliswaar zeggen, dat Constantinopel het antieke Rome evenaart in manschappen en wapenen, maar dat het de gelijke ervan is in deugden en roem, dat zal hij, hoe brutaal hij ook is, niet wagen te beweren.

Tenslotte denk ik er nu weer aan, opdat een zo omstandig verhaal over onze gevleugelde vriend niet voor niets gedaan zij, u te vragen om dat gedeelte van de Odyssee van Home-

bulo Erebi sunt descriptionem ab Homero factam, ab hoc autem, de quo agimus, tuo hortatu in Latinum versam, mihi quamprimum potes admodum egenti, utcumque tuis digitis exaratam, mittas. Hoc in praesens. In futurum autem, si me amas, vide, obsecro, an tuo studio mea impensa fieri possit, ut Homerus integer bibliothecae huic, ubi pridem Graecus habitat, tandem Latinus accedat; nec sum nescius, quanta tuarum mole rerum praegravatis humeris quid imponam, sui appetens, fidens tui. Vale. Venetiis, Kalendis Martiis [1365].

FRANCISCVS PETRARCHA
IOANNI DE CERTALDO
SALVTEM.

Tres ingentes epistolas, quas anno altero simul ad te venturas, etsi non simul editas, Ticino abiens dimisi, diu licet, unde non decuit impeditas, tandem pervenisse confido. Quibus quidem exhausisse tunc animum visus eram, novi itaque nihil est, nisi quod cum profunda nocte Venetias attigissem, primo mane Donatus noster ad me solus. Illic multa, ut inter amicos, desiderio colloquendi per absentiam irritato, sed pars maior

rus, waar Ulixes naar de onderwereld gaat, met de beschrijving die Homerus geeft van de landstreek gelegen in het voorportaal van de Erebus, en dat door hem, over wie wij het nu hebben, op uw aansporing in het Latijn vertaald is, met uw eigen hand, het geeft niet hoe, af te schrijven en het mij 'zo spoedig mogelijk toe te zenden, daar ik het erg nodig heb. Dit vraag ik u voor het ogenblik. Voor de toekomst echter, wees zo goed, bid ik u, eens te kijken, of het niet mogelijk is, dat door uw bemoeienis en op mijn kosten⁵² Homerus in mijn bibliotheek, waar hij reeds lang als Griek woont, eindelijk ook volledig als Latijn zijn intrek neemt. Overigens weet ik heel goed, wat ik u op de schouders leg, hoezeer ze al gebukt gaan onder de last van uw eigen beslommingen, maar wanneer ik mijn wens gaarne vervuld zie, doe ik dit in vertrouwen op uw vriendschap. Gegroet. Venetië, 1 maart [1365].

FRANCISCVS PETRARCA
GROET
JOHANNES DE CERTALDO.

Drie geweldig lange brieven heb ik vorig jaar, hoewel niet tegelijkertijd geschreven, tegelijk bij mijn vertrek uit Pavia⁵³ naar u op weg laten gaan. Al zijn ze lang opgehouden door omstandigheden, die er niet hadden moeten zijn, ik vertrouw, dat ze nu eindelijk aangekomen zijn. Ik geloof, dat ik daarin alles wat ik op mijn hart had verteld heb; nieuws is er dus niet, behalve dat, toen ik diep in de nacht Venetië bereikt had, onze vriend

ut merito de te fuit, simulque de Homero quam misisse te scripseras, de quo istic quid sit actum quaere; huc enim non venisse illum scito, unde me in aliis ad te litteris de Donato immerito questum queror.

Sed Homeri mentio me illius admonet, quo hic medio in Latinum venit. O male igitur, o pessime actum de Leone dicam nostro! Cogit enim pietas atque ingens miseratio sine stomacho iam de illo loqui, de quo pridem multa cum stomacho. Mutatus est animus semper meus cum illius hominis fortuna, quae cum misera fuerit, nunc horrenda est. Infelix homo qualiscumque quidem nos amabat, etsi talis esset, qui nec alios, nec se ipsum amare didicisset, sinisteris alitibus in hunc mundum ingressus, sinisterioribus abiit, ubi nullum puto serenum diem vidit. Quem memoria repetens saepe admiror, quomodo in tam tristem fuscamque animam Pierii spiritus ac coelestis musicae vel tenuis descendisset olfactus. Orabat miser multis precibus ut pro se mitterem, fassus errorem, quae res maxime iratos animos placat. Ego vero et instabilitatem mihi notissimam, et aetatem intractabilem, mutandisque iam moribus duriozem veritus, et consilio insuper tuo fretus, quo fidenter in re qualibet uti velim, ut quod rite consulentium utraque

Donatus⁵⁴ al heel vroeg in de morgen alleen bij mij was. Bij die gelegenheid hadden wij veel te praten, zoals dat onder vrienden gaat, wanneer het verlangen naar een gesprek door afwezigheid geprikkeld is, maar hoofdzakelijk ging het gesprek terecht over u en tevens over Homerus, die u volgens uw schrijven verzonden had. Ga eens na wat er daar in Florence mee gebeurd is, want u' moet weten, dat hij hier niet aangekomen is. Daarom betreur ik het, dat ik in vorige brieven aan u mij ten onrechte over Donatus beklagde heb.⁵⁵

Van Homerus gesproken, ik denk nu aan hem, door wiens bemiddeling deze in het Latijn vertaald is. Ach, ik moet dan zeggen, dat het met onze Leo ongelukkig, allerongelukkigst is afgelopen! Piëteit en diepe deernis nopen immers nu zonder wrevel over hem te spreken, over wie wij sinds lang veel mét wrevel spraken. Mijn stemming van weleer is veranderd met het lot van die man, dat, hoewel het altijd al niet gelukkig was, thans afschuwelijk is. De arme kerel was op zijn manier toch een vriend van ons, ofschoon hij het niet geleerd had een vriend te zijn van anderen of van zichzelf; eens onder ongunstige voor- tekenen ter snode wereld ingetreden, heeft hij onder nog ongunstiger tekenen de wereld verlaten, waar hij, geloof ik, geen enkele zonnige dag aanschouwd heeft. Wanneer ik hem weer in mijn herinnering terugroep, verbaas ik mij er telkens over, hoe ook maar een klein vleugje van de Muzische geest en de hemelse muziek in een zo trieste, grauwe ziel had kunnen doordringen. De arme man smeekte mij dringend, dat ik hem bij

fax illustrat, ingenium et fides, spre-
tis precibus responsum litteris nullum
dedi. Coepit illum tandem familiarita-
tis nostrae desiderium ardentius, et
male sibi cognitae pudor Italiae;
moribusque fisis nostris, cogitansque
quod verum erat, etsi vocari esset
indignus, si tamen ultro venisset,
minime quidem se nostris arcendum
liminibus, proxima aestate Aeolo ac
Neptuno totoque Phorci exercitu ad-
versante Byzantio funem solvit.

O quid dicam! Miserabilem terrifi-
camque rem audies. Iamque Bospho-
rum atque Propontidem, iamque Hel-
lespontum, Aegaeumque et Ionium,
maria Graeca, transiverat, iam Ita-
licae telluris, ut auguror, aspectu
laetus, dicerem, ni natura respueret,
at equidem minus maestus, Adriacum
sulcabat aequor, dum repente mutata
coeli facie pelagique saeva tempestas
exoritur, ceterisque ad sua munera
effusus, Leo miser malo affixus

mij zou laten komen, en erkende zijn
dwaling, iets dat gevoelens van toorn
het meest doet bedaren. Maar ik
vreesde zijn mij maar al te goed be-
kende wispelturigheid en zijn gevor-
derde leeftijd, waarmee niets meer
aan te vangen viel en die niet soepel
genoeg meer was om nog goede
manieren te leren. Bovendien ver-
trouwde ik op uw raad, die ik in
welke zaak ook met vertrouwen wil
opvolgen; hij wordt immers verlicht
door de beide fakkels, die nodig zijn
om naar behoren raad te geven, een
scherp verstand en een oprecht hart.
Daarom heb ik op zijn verzoek verder
geen acht geslagen en zijn brief hele-
maal niet beantwoord. Tenslotte be-
ving hem een nog vuriger verlangen
naar onze vriendschap en een gevoel
van schaamte, dat hij Italië zo slecht
beoordeeld had. Vertrouwend op ons
fatsoen bedacht hij – en terecht –
dat wij hem in geen geval voor de
deur konden laten staan, als hij,
hoewel hij het niet verdiende uitge-
nodigd te worden, desondanks zon-
der invitatie bij ons kwam; en zo
lichtte hij in de afgelopen zomer het
anker uit Byzantium, terwijl Aeolus,
Neptunus en heel het heir van Phor-
cus zich daartegen verzetten.

Ach, wat moet ik zeggen! Ellendig
en afschuwelijk is de geschiedenis,
die u zult horen. Reeds was hij de
Bosporus en de Propontis gepasseerd,
reeds de Hellespont, de Aegeïsche en
de Ionische zee, Griekse zeeën, reeds
doorkliefde hij, vermoedelijk bij de
aانبlick van de Italiaanse bodem ik
zou zeggen blij gestemd, als dit niet
in strijd zou zijn met zijn aard, maar
in ieder geval minder somber gestemd
dan anders, de wateren der Hadriati-

inhaeserat, malo, inquam, vere, malorumque ultimo, quod per omne aevum multa perpresso dura in finem fortuna servaverat. Horret calamus infelicis amici casum promere. Ad summam inter multas et horrisonas coeli minas iratus Iuppiter telum torsit, quo disiectae antennae, incensaque carbasa in favillas abiere et lambentibus malis flammis aetheriis, cunctis stratis et territis, solus ille noster periit. Hic Leonis finis.

O res hominum improvisae, o mors clarior sonantiorque quam vellem! Non putabam Capaneo, Argivo duci, nec Tullo Hostilio aut Caro, regi illi, huic principi, Leonis ascribendum nomen, viri humilis nec indocti, sed nec fortunati unquam prospere, nec iucundi. Semper, certe nunc intelligo, ut multa post factum intelligemus, semper inquam, nubes illa maestique oris obscuritas nuntiabat hoc fulmen. Supellex horridula et squalentes libelli, hinc nautarum fide, hinc propria tuti inopia, evasere. Inquiri faciam an sit in eis Euripides Sophoclesque et alii, quos mihi quaesiturum se sponderat. Truncus informis ac semiustus in mare iactatus est. Quem alia ad te epistola Graecis escam vermibus destinaram, heu, Italis cibus est piscibus. Tu vive felix et vale nostri memor. Venetiis, VIII. Kalendas Februarii [1366].

sche zee, toen plotseling de aanblik van de hemel en van de zee veranderde en er een zware storm opstak. Alle manschappen stortten zich op hun werk; de arme Leo klemde zich vast aan de mast, die zijn ongeluk werd⁵⁶ en wel het allergrootste ongeluk, dat het harde lot voor hem na alle tegenspoed, die hij zijn leven lang al te verduren had gehad, tot het laatst bewaard had. Mijn pen huivert om het lot van onze ongelukkige vriend te onthullen. Om kort te gaan, onder vele ijsselijke donderslagen slingerde Juppiter vertoornd zijn bliksem, die de raas verbrijzelde en de zeilen tot as verbrandde en, terwijl het verterend hemelvuur het schip lekte en allen dodelijk verschrikt op het dek neergeworpen lagen, was onze vriend de enige die omkwam. Dat was het einde van Leo.

O, wat is het menselijk leven ongewis! O dood met meer gerucht en schittering gepaard dan ik gewent had! Nooit had ik gedacht, dat de naam van Leo nog eens bijgeschreven zou moeten worden in de reeks van Capaneus, de aanvoerder der Argiven, Tullus Hostilius of Carus, de eerste een koning, de tweede een keizer, van Leo, een onaanzienlijk, schoon geen ongeletterd man, maar die nooit een troetelkind der fortuin was, en ook geen aangenaam mens. Altijd al – nu althans begrijp ik het, zoals wij veel dingen eerst achteraf zullen begrijpen – ,altijd al, zeg ik, voorspelde die donkere wolk, die over zijn droef gelaat hing, deze bliksemstraal. Zijn armzalige spullen en onooglijke boeken zijn, enerzijds door de eerlijkheid der zeelieden en anderzijds door hun eigen schamelheid beveiligd, aan

de ondergang ontkomen. Ik zal laten kijken, of daaronder een Euripides, een Sophocles en andere Griekse auteurs zijn, die hij beloofd had voor mij te zullen opsporen. Het verminkte, halfverbrande lichaam is in zee geworpen. Hij die ik in een andere brief aan u bestemd had tot aas voor de Griekse wormen,⁵⁶ is nu, ach! voedsel voor de Italiaanse vissen. Leef gij gelukkig en gezond, en vergeet mij niet. Venetië, 25 januari [1366].

Vleuten, (Albert Schweitzerlaan 24)
Den Haag, Kwikstaartlaan 3

F.F. Blok
P.G. van der Nat

Noten

- 1 Paris 1907, herdr. Paris 1965. T. II, ch. VIII, 127-188.
- 2 H. Hauvette, *Boccace* (Paris 1914) 361-367.
- 3 A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio. Le sue verstom omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca del primo Umanesimo* (Venezia-Roma 1964).
- 4 Harvard University Press 1962, herdrukt onder de titel *Byzantium and the Renaissance* (Connecticut, Archon Books, 1973). Geanakoplos bespreekt eerst de relaties van Venetië met Byzantium en Creta en de Griekse kolonie in Venetië (vele Grieken vonden daar een toevluchtsoord voor de Turkse invasies); daarna behandelt hij het - werk van vijf Griekse geleerden - Michael Apostolis, Marcus Musurus, Arsenios Apostolis, Zacharias Calliergis, Demetrius Ducas -, die ieder een belangrijke bijdrage leverden tot de verbreiding van de *studia Graeca* in het Westen; het laatste hoofdstuk is gewijd aan het verblijf van Erasmus in de kring van Aldus Manntius te Venetië, 'an episode of capital importance not only for his own intellectual development but, in view of his far-reaching influence, for the development of Greek letters in Northern Europe as a whole' (p. 8).
- 5 Petrarca noemt Homerus *poetarum pater* en *poetarum princeps*, bijv. *De vita solitaria* 2; *Fam.* 3,18,6 (vgl. *Hor. Carm.* 4,9,5-6: *si priores Maeonius tenet/sedes Homerus*), Zie Pertusi 1 n. 2.
- 6 Buiten beschouwing blijven hier de filosofische en wetenschappelijke Griekse werken, die in de 12e en 13e eeuw, hetzij via Arabische vertalingen hetzij rechtstreeks uit het Grieks, in het Latijn vertaald werden. Zie Geanakoplos 3 en n. 3-4, 21 en n. 26; vgl. ook W.P. Heere, Hoe het Grieks West-Europa bereikte, *Hermeneus* 44 (1972/1973)59-62, 113-117.
- 7 De Latijnse vertaling van Flavius Josephus' *Antiquitates Judaicae*, die in het begin van de 6e eeuw door vrienden van Cassiodorus op diens instigatie was gemaakt, zoals hij meedeelt in zijn *Institutio divina* 17,1, was blijkens het grote aantal handschriften in de Middeleeuwen zeer populair. - Calcidius vertaalde en commentariëerde ± 400 n. Chr. een deel van de *Timaeus*; ook dit werk werd in de Middeleeuwen zeer veel bestudeerd (er zijn meer dan 130 handschriften bekend).

- 8 De aan Ausonius (4e eeuw) toegeschreven, maar in werkelijkheid waarschijnlijk door iemand uit zijn omgeving vervaardigde *Periochae* zijn samenvattingen in proza van de afzonderlijke boeken van *Ilias* en *Odyssee*, voorafgegaan door de beginverzen van elk boek in Latijnse versie. Petrarca bezat een exemplaar van de *Periochae*, dat nu bewaard wordt in de Bibliothèque Nationale te Parijs, zie R. Weiss, Notes on Petrarch and Homer, *Rinascimento* 4 (1953) 263-275, p. 264 n.6. - De *Homerus Latinus* of *Ilias Latina* een uit 1070 dactylische hexameters bestaand uittreksel van de *Ilias*, waarschijnlijk in de 1e eeuw n.Chr. tot stand gekomen, werd in de Middeleeuwen veel gelezen. Petrarca wist, dat dit werk niet van Homerus was, *etsi cuius sit non constet: Fam.* 24,12,2; 10,4,26; zie De Nohac 2,131. - Literatuur over deze werken en over de kennis van Homerus in de Middeleeuwen geeft Pertusi 2 n. 2 - In *Var.* 2 (dd. 6 april 1351) vermeldt Petrarca het bezit van een klein fragment van Homerus in Latijnse vertaling; waarschijnlijk is bedoeld de vertaling van *Il.* 2,229-330, die Cicero geeft in zijn *De divinatione* 2,63-64. Petrarca meende ook, dat de Homerus-citaten in Horatius' *Ars poetica* afkomstig waren uit een vertaling van Cicero, vgl. *Var.* 25. Zie Weiss, art. cit. 263-266; De Nohac 1, 185 n. 3.
- 9 Over dit oordeel van Petrarca zie G. Voigt, *Die Wiederbelebung des klassischen Alterthums 1* (Berlin⁴1960) 222.
- 10 *Fam.* 18,2: *Homerus tuus apud me mutus, imo vero ego apud illum surdus sum. Gaudeo tomen vel aspectu solo, et sepe illum amplexus ac suspirans dico: 'O magne vir, quam cupide te audirem.'* Over Sigeros en het door hem gezonden handschrift zie Pertusi 43-72.
- 11 Over Barlaam zie F. Lo Parco, *Petrarca e Barlaam* (Reggio 1905) en *Gli ultimi oscuri anni di Barlaam e la verità sullo studio del greco di Fr. Petrarca* (Napoli 1910); Geanakoplos 21 n. 27; Pertusi 4 n. 4 en 19 n. 2.
- 12 Zie Geanakoplos 3,21 (met literatuur).
- 13 Petrarca wijt het aan de ongunst van de fortuin, dat hij slechts een elementarius graius is (*Var.* 25). Maar Pertusi zegt terecht (19, vgl. 10); 'E vero che il Poeta desiderò di apprendere il greco alla scuola di Barlaam, ma è anche vero che, malgrado le sue giustificazioni e le sue proteste, fu un cattivo discepolo.' Voor een verklaring hiervan zie J.H. Waszink, *Bloesemtij der letteren. Het Humanisme van Francesco Petrarca* (Arnhem 1951) 39-41.
- 14 Geanakoplos 22. Over Chrysoloras zie G. Cammelli, *Manuele Crisolora* (Firenze 1941). Zijn Griekse grammatica Ἐρωτήματα τῆς Ἑλληνικῆς kreeg grote verbreiding en was de eerste, die gedrukt werd (1471); zij werd o.a. door Erasmus gebruikt.
- 15 Guarino kon Grieks zowel spreken als schrijven - onder de Italianen konden alleen Aurispa en Filelfo zich daarin met hem meten. Hij was een der meest vooraanstaande humanistische leraren: hij doceerde eerst te Venetië, daarna te Ferrara, waar zelfs verscheidene Engelsen zijn school bezochten. Hij vertaalde o.a. 10 *Vitae* van Plutarchus en de eerste tien boeken van de geograaf Strabo. Zie R. Sabbadini, *La scuola e gli studi di Guarino Veronese* (Catania 1896); J.E. Sandys, *A History of Classical Scholarship* (Cambridge 1903-1908, herdr. 1958) 2,75-80.153-154; Geanakoplos 26, 28-30.
- 16 Aurispa doceerde te Venetië, Bologna, Ferrara; hij was vanaf 1441 als secretaris van paus Eugenius IV in Rome, waar de beroemde Lorenzo Valla zijn leerling was. Zijn grootste roem verkreeg hij, doordat hij in 1424 niet minder dan 232 Griekse handschriften uit Constantinopel naar Italië bracht. Zie R. Sabbadini, *Biografia documentata di Giovanni Aurispa* (1890).
- 17 Filelfo was van 1420 tot 1427 gezant van Venetië te Constantinopel en tegelijk secretaris van de Griekse keizer. Hij keerde terug met een aantal Griekse handschriften, dat slechts door die van Aurispa overtroffen werd. Hij doceerde te Venetië en Florence. Zie C. De' Rosmini, *Vita di Francesco Filelfo* (Milano 1808); over Filelfo als vertaler J.H. Waszink, Enige beschouwingen over Erasmus als vertaler van Euripides, *Lampas* 3 (1970) 23-39, p. 32 e.v. (een Duitse bewerking van dit artikel verscheen onder de titel Einige Betrachtungen über die Euripidesübersetzungen des Erasmus und ihre historische Situation in *Antike und Abendland* 17 (1970) 70-90).
- 18 Zie Pertusi 9 n. 2, die erop wijst, dat Pilato een zuiver Italiaanse familienaam is.

- 19 Boccaccio geloofde dit, vgl. bijvoorbeeld diens *Genealogia deorum gentilium* 15,6 (ed. O. Hecker, Boccaccio-Funde, Braunschweig 1902): *Leontium Pilatum Thessalonicensem virum et, ut ipse asserit, predicti Bariae auditorem*. Zie Pertusi 100-101.
- 20 Zie G. Volgt, *o.c.* 2,108-109.
- 21 Het handschrift, waaruit Pilato vertaalde, was niet dat van Petrarca, maar hetzelfde als later door Boccaccio in Padua werd gekocht om de volledige Homerus door Pilato te laten vertalen. Zie Pertusi 9-16 en over deze eerste proeve van vertaling 224-238.
- 22 Boccaccio, *Genealogia deorum gentilium* 15,7: *Nonne ego fui qui Leontium Pylatum a Venetiis occiduum Babylonem* (d.w.z. Avignon) *querentem a longa peregrinatione meis flexi consiliis et in patria tenui, qui illum in propriam domum suscepi et diu hospitem habui et maximo labore meo curavi ut inter doctores Florentini studii susciperetur ei ex publico mercede apposita?* Zie Pertusi 17-18.
- 23 *Fam.* 18,2,5: *purum et incorruptum et qualis primum divino illi perfluxit ingenio.*
- 24 *Var.* 25; Petrarca citeert hier een reeds door Hieronymus (*Chron.* p. 4a,16-4b,5 Helm) gegeven waarschuwing. Vgl. ook *Fam.* 24,12 (*ad Homerum*), 4.
- 25 Vgl. hierboven p. 89.
- 26 Hecker, *o.c.* 137-153.
- 27 Vgl. hierboven p. 4 en n. 13.
- 28 Hecker, *o.c.* 155.
- 29 *Genealogia* 15,6. Petrarca oordeelt niet anders: *Sen.* 5,3: *homo alioquin nostris studiis non ineptus, si tomen homo esset nee se belluam asperitate insigni et novitatis studio effecisset*; *Sen.* 6,1: *vir humilis nee indoctus, sed nee fortunatus unquam prospere nec iucundus.*
- 30 Hauvette 362.
- 31 Zie Waszink, *Bloesemtij der letteren* 54 e.v.
- 32 *Invectiva contra eum qui maledixit Italie* (F. Petrarca, *Prose* [Milano-Napoli 1955] 768-807).
- 33 *Ibid.* 772. Een overzicht van de Homerus-citaten in Petrarca's werken en handschriften geeft Pertusi 381-414.
- 34 *Genealogia* 15,7.
- 35 *Sen.* 5,3: *De Leontio autem seu Leone olim nostro, qui Thessalus dici mavult quam Italicus, non muto sententiam, et iure subnixam et tuo demum iudicio comprobata; nunquam ergo literis meis aut nunciis revocabitur, quamvis roget. Maneat ubi elegit, et quo insolenter abiit, illic flebiliter degat. Qui tanto fastu cum in omni fortuna turpi, tum in paupertate turpissimo, delitias Florentinas sprexit, tanto gemitu bizantianam ferat inopiam; denique qui Itala culta damnavit, senescat per me licebit in sylvis Hemomis, et Grecis esca sit verminibus ...; homo alioquin nostris studiis non ineptus, si tomen homo esset, nee se belluam asperitate insigni et novitatis studio effecisset. ... Eat sane suosque sibi mores habeat, suam barbam, suum pallium, suam famem; metatque quod seruit, teratque quod messuit, edat denique quod intrivit: est ubi humanus error aliunde plectitur, est et ubi ipse se punit, suumque supplicium secum fert.*
- 36 Voor de chronologie van de brieven zie de literatuur vermeld door Pertusi 27 n. 3.
- 37 Vgl. *Sen.* 5,3; zie Pertusi 27-28.
- 38 *Sen.* 6,2: *Restat ut noveris Homerum tuum iam latinum, et mittentis amorem et transferentis michi memoriam ac suspiria renovantem, ad nos tandem pervenisse, meque et omnes seu Grecos seu Latinos, qui bibliothecam hanc inhabitant, replese gaudio atque oblectatione mirabili.*
- 39 Pertusi 37-38.
- 40 Parisinus latinus 7880,1-2.
- 41 Vgl. hierboven p. 91.
- 42 Een enigszins andere verklaring geeft Waszink, *Bloesemtij der letteren* 40-41.
- 43 In de Laurentianus graecus XXXI 10 heeft Pilatus tussen de door een ander geschreven tekst een vertaling van *Hec.* 1-466 toegevoegd benevens noten in de marge; de in dit handschrift voorkomende tragedies heeft hij zelf gecopiëerd in de codex S. Marco gr. 226 en een vertaling toegevoegd van *Hec.* 1-396. De beide vertalingen vertonen onderlinge afwijkingen. Zie Pertusi 113 e.v. Over de eerstgenoemde vertaling zie Waszink, *Lampas* 3 (1970) 29-30. 35-37.

- 44 Ven. Marc. gr. IX 2 (*Ilias*) en Ven. Marc. gr. IX 29 (*Odysee*).
- 45 De tekst der brieven is overgenomen uit: A.F. Johnson, *Francisci Petrarcae Epistolae Selectae* (Oxford 1923) 147-149 en 158-160. Voor de datering van deze brieven, waarvan de problemen hier buiten beschouwing blijven, zie hierboven n. 36.
- 46 De comediëdichter P. Terentius Afer was een van Petrarca's lievelingsauteurs; zie De Nohac 1, 187-193. - Over de lectuur van Terentius in de Middeleeuwen en de Renaissance zie M. Schanz-C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur* 1 (München 1927, herdr. 1959) 121-122; W. Creizenach, *Geschichte des neueren Dramas 1: Mittelalter und Frührenaissance* (Halle 1911) index s.v. Terentius.
- 47 Blijkens het woord naufragans zinspeelt Petrarca op Matth. 8,23-27. Daar wordt beschreven, hoe tijdens een storm het schip, dat Jezus en zijn discipelen over het meer van Galilea voert, door golven overspoeld wordt; de discipelen maken de slapende Jezus wakker en smeken hem hen te redden. *Et dicit eis Iesus: Quid timidi estis, modicae fidei? Tunc surgens imperavit ventis et mari, et factus est tranquillitas magna*. Petrus wordt dus niet met name genoemd. In Matth. 14,22-33 echter wandelt Petrus over de stormachtige golven naar Jezus, wordt bang en roept om hulp. *Et continuo Iesus extendens manum, apprehendit eum et ait illi: Modicae fidei, quare dubitasti?* Hier wordt Petrus wel met name genoemd, maar niet gezegd, dat Jezus de golven gebiedt. Contamineert Petrarca zelf deze twee passages? Of had hij een schilderij voor ogen, dat Matth. 8,23-27 uitbeeldde en waarop Petrus kenbaar was als woordvoerder van de discipelen? Op dit laatste zou de uitdrukkingwijze met de participia naufragans imperantem, die niet een gebeuren in zijn verloop beschrijven, maar een tafereel schilderen, kunnen wijzen.
- 48 Er volgt een digressie over de bewegelijkheid van de geest. Petrarca citeert Seneca, *Ad Helviam matrem* 6,6-7: de menselijke geest is van nature bewegelijk, zegt Seneca, omdat hij in het lichaam is neergedaald uit de hemelse geest; en alwat hemels is, is steeds in beweging. Petrarca voegt hieraan toe, dat de letteren niet bevorderlijk zijn voor de standvastigheid van een geest, die niet in wijsheid en deugd is geworteld, daar ze deze afleiden naar nieuwe dingen van allerlei aard.
- 49 Petrarca kende de Romeinse keizer Karel IV persoonlijk en stond met hem in correspondentie.
- 50 Volgens Petrarca telde Rome onder Augustus ruim vijftien miljoen inwoners en onder keizer Claudius ruim negen miljoen: *Sen.* 7,1 aan paus Urbanus V, dd. 29 juni [1366].
- 51 Petrarca kende de Griekse kerkhistorici Socrates, Sozomenus en Theodoretus uit de Latijnse *Historia ecclesiastica tripartita*, die samengesteld was uit brokstukken van hun werken, gekozen door Cassiodorus en gebrekkig in het Latijn vertaald door de monnik Epiphanius. Socrates vermeldt, dat Constantinopel even groot was als Rome en *secunda Roma* genoemd werd (2,18,4). Volgens Sozomenus (2,8,16) was Constantinopel groter dan Rome: *Nam et corporibus et divitiis maior effecta est*.
- 52 Petrarca is bereid de arbeid van de kopiïst te honoreren.
- 53 Petrarca woonde in Venetië, maar hield soms lange tijd verblijf op het kasteel Galeazzo Visconti in Pavia.
- 54 Donato degli Albanzani, leraar in het Latijn te Venetië, een goede vriend van Petrarca. Hij houdt Petrarca tijdens zijn afwezigheid in Pavia op de hoogte van wat er in Venetië gebeurt. Zie Pertusi 35 n. 1 (met literatuur over Donato).
- 55 Uit een brief van Petrarca aan Boccaccio {*Sen.* 5,1, dd. 14 dec. 1365} blijkt, dat Boccaccio zijn vriend had laten weten, dat hij een copie van de Homerusvertaling, die de *Ilias* en een deel van de *Odysee* bevatte, naar Venetië had gestuurd. Petrarca antwoordt daarop, dat hij de copie zal kunnen zien, als hij weer thuis in Venetië is. Hij neemt het Donato, schrijft hij verder, een beetje kwalijk, dat deze hem wel allerlei onbelangrijke zaken bericht, maar zwijgt over wat hem bovenal ter harte gaat, de Homerusvertaling. Na zijn terugkeer in Venetië constateert Petrarca echter, dat die copie van Boccaccio daar niet is aangekomen. Donato had hem dus niets daarover kunnen berichten.
- 56 *Malo*: dativus van *malus*, 'mast', en van *malum*, 'ongeluk'.
- 57 Vgl. *Sen.* 5,3, geciteerd hierboven n. 35.